

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

(сама про себе)

Майже в кожній книжці я розповідаю сама про себе своїм читачам. А чому сама про себе? Не знаю. Так уже складається. А втім, хто краще може розповісти про мене, ніж я сама? А зрештою, тут і розповідати нічого. Про мене більше розповідають самі книжки – мій скромний доробок: поетичні збірки “Виклик долі”, “Повінь”, “Солоспів”, “Зачерпніть води в долоні”, “У вітру на крилі”, прозові книжки “Слід Сінгалевича”, “Стежка від воріт”, “Під каштанами”. І, звичайно, казки. Світ казок – це особливий світ, і я люблю у нього іноді занурюватись. А наслідок – “Казка за казкою”, “Крижана дівчинка”, “Зимова казка”. Поки що це все, що досі вдалося видати моєму невтомному трудівникові Лайошу Молнару. Написано значно більше, та, як завжди, бракує коштів. Спонсори... бувають і спонсори. Та їх все важче стає знаходити. Та іноді все ж трапляються добрі люди, що допомагають якоюсь дещицею. Не обходиться і без того, щоб вкласти і свої кошти.

Мій чоловік Лайош Молнар – кобзар. Разом з ним ми виступаємо з своїми програмами перед школярами, студентами, просто перед тими, хто хоче нас слухати. Це наша лепта в розвиток кобзарського мистецтва, в прилучення дітей і дорослих до української пісні, до поетичного слова. Кожен вірш, кожен рядок прози – це мій або чийсь біль, моя або чиясь радість. Пишу просто і доступно – і рада з того, що так пишеться. Бо що з тих слів, коли вони далекі від реалій, коли не проймають вони людську душу? Хочу, щоб мої твори читали і розуміли. А більше нічого не хочу.

Так уже склалося в моєму житті, що мої книжки можна знайти все більше в приватних бібліотеках. Яюсь вже так вийшло. Чому так? Просто після наших концертів люди можуть придбати мої книжки. Це дає впевненість, що вони потрапляють у руки тих людей, котрі цінують поетичне слово і слово письменника.

Віддаю на Ваш суд свій черговий доробок – книжечку оповідань “Тернова доля”. Вона задуже скромна щодо

поліграфії, але мені конче хотілося донести її до Вас, до моїх читачів. Вона про Вас, дорогі мої люди, особливо про старше покоління. Чому про старше? Чому не про сучасність? Не знаю, так вистраждалося, так написалося. Книжку можна написати про кожного, тільки буде вона або весела, або сумна, або цікава, або не дуже... Хочеться мені, щоб Ви прийняли моїх персонажів, щоб посумували і порадили разом з ними.

“Тернова доля”... гадаю, що цю назву пояснювати не треба. Вона достатньо промовиста. Судити Вам, чи вдалася мені ця книжка. Судити Вам. Хочу, аби вона стала Вашою. Глобальні проблеми тут не вирішуються. Але, мабуть, все-таки найглобальнішою проблемою є проблема кожної окремо взятої звичайної людини, проблема людської душі. Особливо душі жіночої. Звісно, чоловіки також багато вистраждали, не одному з них стелилася під ноги тернова дорога. Та у чоловіків і страждання чоловічі, і мужність. Та мені ближча доля жінки, тернова доля.

А чому, скажете, тут заплутався Індус? Сама не знаю. Так уже вийшло. Дуже вже він просився на сторінки цієї книжечки. А Кудлай? Кудлай – також. Я так і не вирішила, чи оповідання про Кудлая для дітей чи для дорослих. Більшість схиляється, що для дітей. Може й так. Але я чомусь думаю, що і для дорослих також.

Нехай зійде сонце і зігріє жіноче серце. Нехай посміхнеться кожна жінка, молода чи старша. І я посміхнуся, і Ви..., а поки що “Тернова доля”... Читайте її.

Тетяна Фролова
2002 рік

ІНДУС

І чого воно так буває, що одному, як заведеться, то тільки на добро, а другому – на саме тільки безталання? І вже, як би він не борсався, не виборсається: до гробової дошки тягтиме його за собою, куди б не йшов, куди б не їхав. От взяти хоча б нашого Федора. І не ледачий чоловік, та й то сказати – швець! А що вже швець – то на все село: другого такого і не шукай. А що вже чоботи робить – як малює. А то буває, що баба якась принесе таке гноття, що й з кошика виймати стидається.

– Може б Ви, Федоре, щось зробили. Хоч трохи якось... а то мій харцизяка вже як рве, то рве – і латати нічого. Подивиться Федір, подивиться, плюне спересердя та й сяде робити. А молодиця потім дивиться і не вірить, що то її чоботи: як новесенькі! Отакий-то наш Федір. І що ви думаєте? Бідує, що страх. І жінка господиня, і діти не від ледачого батька – а от... Хата валиться, одна стіна геть зовсім впала – гноєм позакладав, то так і живе.

– Федоре, – питає хтось із селян, – коли Ви своїм дітям чоботи зробите?

– Своїм дітям? А хіба у мене діти є?

– Є, не гнівить Бога. Онде аж четверо настаралися, а всі босі.

– Хіба ж я винен, що вони босі родяться? Та й не мої то діти, а жінчині. То вона їх, як кролиця, водить.

– Е, не кажіть так на свою жінку: Варка у Вас дуже порядна. Я б і позаздрив Вам, якби своєї не мав.

– А я хіба кажу, що ні? Я тільки за дітей кажу. Бо тільки баба знає, чиї у неї діти. А хлоп що? Чиї бички б не скакали, а телятко наше.

Тут від плити сердито обізвалася жінка:

– Ти, Федьку, помовчав би вже, а то як візьму копістку, то прийдеться другу робити, бо ту поломлю на твоїй дурній макітрі.

– О, завела свій грамофон. Ні, оцей – точно мій, – показав очима на свого найменшого, клаповухого хлопчика, що

як дві краплі води був схожий на Федора. – Це мій, нікуди не сховаєш.

– То чому Ви хоч йому чоботят яких не зробите? А то всі босі ходять – страх дивитися.

– Навіщо їм чоботи? Вони що, панські? А онде горобці босі скачуть – і нічого. Де ж я на них всіх чобіт наберу? А одному зроблю – іншим обідно буде...

Федір замовк, замислився, бо щось вже дуже хитре видумував, аби залатати чергове гноття.

– От зараз поладжу Федорі чоботи – вона й пляшку принесе, бо за таке дрантя стидно більше брати.

Федора сиділа тут-таки на ослоні:

– Та вже ж принесу, бо й справді дрантя, вже викидати хотіла.

Аж тут увійшла молодиця, впустивши до хати сивий клубок холоду. Вона була в новенькому кожушку, запнута великою картатою хусткою.

– Добридень, – привіталася, спогорда окинувши оком тих, хто сидів у хаті. – Чи готові мої чоботи?

– Готові, Надіє Пилипівно, готові.

Було видно, з якою поштивістю говорив з нею Федір. Це була жінка сільського священника – жінка добра, але ціну собі знала. Не дозволяла називати себе матушкою, як тут велося. Казала, що тепер не ті часи.

– Та Ви присядьте на хвилинку, я зараз...

Молодиця витерла хустинкою і без того чистий ослін і присіла. Федір облишив Федорине латання і вийшов до комірчини. Незабаром повернувся, гордо тримаючи в руках нові блискучі чоботи. Очі присутніх так і прикипіли до них.

– Чоботи добрі. Бланкова підошва, хромовий верх. Носити – не зносити. Ще й на рипах.

Чоботи і справді були незвичайні, оздоблені якимсь дивовижним візерунком.

– Дякую, – тільки й сказала Надія Пилипівна, ніяк не виявляючи свого ставлення до нових чобіт.

Без зайвих слів чи похвал вона виклала на стіл четвертак сала, дві хлібини, торбинку круп, а в другій, більшій, явно була мука. Ще й пляшку меду на стіл поставила. Ще раз подякувала,

попрощалася та й хутенько пішла. Всі заворожено дивилися на ті скарби, а Федір гукнув до жінки:

– Вари, жінко, пироги. Салом засмажиш, а Федора пляшку принесе. Еге, не пропадемо. Васильку, меду хочеш? Чекай, мама зараз тобі дасть. Стара, та ж іди-но сюди!

Аж тепер вийшла жінка, худа, зморщена, у полатаному, але чистому фартушку, в якихось чудернацьких капцях. Вона стояла і заворожено дивилася на принесене багатство, а потім взялася прибирати все те до кухні і було видно, як у неї тремтіли руки.

– Мамо, дайте меду, – попросив хлопчик і пішов за матір'ю.

Федір гордо підкручував вуса.

– А Ви думаєте, що Федір - так собі, всяке дрантя латає. Федір ще й не таке може. Жаль тільки, що такі закажчики не часто трапляються.

– Е, Федоре, не кажіть. Все село знає, який Ви добрий чоботар. Нові чоботи і дурень зробить, а от старі, як, скажімо, Федорині полатати – не кожен зможе.

– Е, Свириде, неправда Ваша. Дурень чобіт не зробить, якщо він і справді дурень. Щоб добрі чоботи зробити, скажу я Вам, тут кебети треба. Кожне ремесло потребує добрих рук і розумної голови.

– Та я що? Це просто примовка така. А чоботи дітям таки зробити треба. То ж діти. Ще, крий Боже, простудиться котре...

– А чого вони мають простуджуватися? То панські простуджуються. А де Ви таке бачили, щоб швець в чоботях ходив? Це ж відомо. А тим паче шевцеві діти. Та я подумаю. Пристидили Ви мене, то, може, щось їм і зліплю.

Отак жив собі Федір у своїй хатині і з своєю родиною. Землі у нього не було, худоби також. Старий хлівчик біля хати, а в ньому з п'ятеро качок, а на вишках з десять курок.

Аж гульк – до колгоспу прийшли записувати. Спершу до Федора і заходити не хотіли: вже така голота, що колгоспу від таких користі ніякої. Та уповноважений гарикнув:

– Ви що, не розумієте політики партії? Поголовна колективізація.

Зайшли. А він – нізащо! Хоч ти його ріж. Вже і агітували, і сварили, і просили, і сміялися з нього – ні та й годі.

– Дітей пишійть, жінку пишійть, якщо хочете, а мене ні.

– Та, Федоре, – урезонував його Максим Заєць, що мав, певно, бути за голову. – Та що ж ти втрачаєш? Ні крові в тебе нема, ні коня, ні плуга, ні рала, ні землі. Та саме для таких, як ти, і є колгосп.

– Ні. Ще мої мама казали: ”Сину, як ото прийдуть записувати, то перший раз – можеш записатися, другий раз – не варта було б, але ще можеш, а третій раз – нізащо не записуйся, бо то погибель, то – на все життя!” В піонерах я вже був, до комсомолу мене записали, хоч я і не хотів. А тепер – нізащо!

– Так то твоя мама, певно, про партію говорила, – посміхнувся майбутній голова. – А ми тебе не в партію, а до колгоспу записуємо.

– А мені один біс, що ваша партія, що ваш калхоз. Сказав ні – значить, ні. А жінку і дітей можете писати. Ей, бабо, в калхоз хочеш?

– А я що в тому знаю? Ти – голова, от і рішай.

Федір засміявся.

– Тепер не я голова, а он Максим. Правда, Максиме?

– Та то ще не відомо. То ти як, Федоре?

– Сказав же – ні.

– Так ти нам поголовну колективізацію зриваєш. Ну, що тобі стоїть?

– Ви краще мене не сердіть, люди добрі, а йдіть собі з Богом та в добрий час.

І пішли ні з чим.

Через кілька днів викликали Федора в сільську раду. Пішов. Щось довгенько не повертався. Варка вже хотіла йти за ним. Та Федір повернувся, понурий, неговіркий, наче по дорозі розгубив усі свої жарти. Хлопи казали, нібито його там били, але сам Федір не признавався, певно, боявся, аби гірше не було. Сказав до Варки тихо:

– Знаєш, жінко, як нас тепер будуть називати?

– А як?

– “Індусами” – от як!
– А що то таке ті “гиндуси”?
– Не “гиндуси”, а “індуси”, дурна ти бабо. А що то таке, я й сам не знаю. Так називають тих, хто в калхоз не записався.

– А може б ти, Федоре, записався до того калхозу? Дивися, другі позаписувалися – і нічого.

– Побалакай мені.

– А що, коли в Сибір або ще куди нас запроторять?

– То й що? І там люди живуть. І наших, між іншим, чимало.

І Варка замовкла. Мовчав і Федір. Сказав лише, що має багато роботи, то щоб Варка нікого не пускала, і чобіт нікому він зараз ладити не буде.

– Скажеш, що у мене – терміновий заказ.

Цілий тиждень робив Федір. Робив і при лампі. Аж Варка сказала:

– Стільки гасу спалиш, що й не заробиш на нього.

– Цить, стара, – гарикнув Федір і продовжував свою роботу.

В неділю дуже раненько побудив Федір свою челядь:

– Вставайте, лежні, вже до церкви дзвонять.

Діти, заспані, здивовані, стояли посеред хати, шулячись від холоду і не знаючи, навіщо батько їх так рано побудив. А Федір пішов до своєї комірчини і виніс з неї аж шість пар новеньких чобіт. Сім’я отетеріло дивилася на свого господаря. А він був якийсь усміхнений, просвітлений, як на Великдень.

– Ну, чого повітрішалися? Тримайте. А то не годиться сім’ї “індуса” босій ходити.

І поставив перед кожним пару нових чобіт.

– І ти, жінко, тримай. Ти у мене також не з гірших! “Індуска”! І щоб всі мені сьогодні в церкві були. Ми ж не безбожники якісь. І я піду. А я що, не господар? Господар, “індус”, і собі чоботи зробив, щоб не казали, що швець завжди без чобіт ходить. Дурна примовка.

Чоботи всім прийшлися якраз. Діти дивувалися, як це тато без примірки так вгадали. Федір задоволено посміхався:

– Що я ваших ніг не знаю? Надивився вже...

ГАНКА

– Мамо, а чому журавля називають журавлем? Тому, що він журиється?

– Не знаю.

– Мамо, а чому коли говорити в криницю, то вона повторює твій голос?

– Не можна нахилитися над криницею – можна впасти... Ніколи не розмовляй з криницями. Це небезпечно. Ти краще розмовляй з деревами, з квітами, з птахами...

– А хіба вони розуміють людську мову?

– Звичайно розуміють. От дивись, сонечко за хмарку сховалося... Поклич його – і воно вигляне.

– Сонечко, сонечко,

Виглянь у віконечко,

На бабине зіллячко,

На наше подвір’ячко!

Ой, мамо, а воно сміється! Виглянуло!

– Ну, я ж тобі казала.

– А я одного разу, коли ішов дощ, кликав, кликав, а сонце й не виглянуло.

– То, напевно, дощу було треба, то сонечко й сховалося, щоб не заваджати хмаркам-поливальницям робити свою роботу.

– Мамо, а чому нашу сусідку звати Ганка?

– Ну, тоді треба запитати, чому тебе зовуть Сергійком?

– Е – е, Сергійко – це гарно, так мене ти назвала. А Ганка – не гарно.

– Цить! Не можна так казати. Ганка – теж гарно. Вона сирота.

– Сирота – це, коли нема мами?

– У Ганки нема ні мами, ні тата.

– І що, в неї ніколи не було ні мами, ні тата?

– Чому ж... Були... Просто тато помер відразу після війни, від ран помер. А потім захворіла і померла мама. А Ганка лишилася із старенькою бабусею та ще з чотирма дітьми, братиками і сестричками, якби жива була мама, то звала б її

Ганнусею або Анничкою, а так... Ганка та й годі... А ти, щоб мені не смів. Чуєш?

– Що “не смів?”

– Ганкою її звати.

– А як?

– Ганнусею, Ганною...

– Але ж її так ніхто не кличе.

– А ти клич.

– Соромно.

– Це погане робити соромно. А Ганна – це її ім'я. І вона вартує того, щоб до неї ставитися з повагою.

– Добре, буду кликати Ганною... О, а он вона йде. До нас.

– Добридень вам!

– Доброго здоров'я!

– Я прийшла до вас... Просити, щоб позичили мищинку муки... Я віддам. Дядько Танас обіцяли. Я в них жала. Але вони ще не змололи. А в нас їсти нічого. А тут ще й Настуня заслабла...

– Почекай, зараз наберу.

Ганка стояла, розглядаючи пальці на своїх босих ногах, знічена, легенька, і якась мов би непомітна.

Сергійко дивився на неї і думав, що б то їй таке сказати, аби назвати Ганною. Але не міг нічого придумати. Мати принесла торбинку з мукою, кусок сала і ще щось, певно, якісь крупы.

– На, візьми. Віддавати не треба. А ввечері прийшли когось за молоком. А як там баба?

– Нічого. Але не встають. Казав лікар, що вони вже не будуть ходити.

Стара Харитина якось впала і зламала ногу. Її вже немолоді кістки не хотіли зростатися.

Та й харчу відповідного не було.

– Важко тобі.

– Та нічого. Переднівок якось пережили. А тепер люди хліб зібрали. А буде в людей – буде й у нас. То добре, піду я вже. Хоч галушок яких зварю. Не знаю, як вам вже і дякувати. Бувайте здорові.

– Іди здорова.

– Ганно, – обізвався Сергійко, ще не знаючи, що має казати далі.

Але дуже вже йому хотілося назвати її не Ганкою, а Ганною.

– Чого тобі? – глянула на нього дівчина і трохи зашарілася.

– А – а... Іван дома, – спитав Сергій тільки для того, щоб щось спитати.

– Іван? Та ганяє десь. Хіба він всидить дома?

Ганна була вже за порогом. Вся її рухлива постава свідчила, що дівчина проворна і непосидюча.

Їй ще не було шістнадцяти. А найменшій Настуні всього три. Бігало там таке кучеряве, ніби ті кучері щовечора завивали і вкладали.

Іван мав десь років шість. Ганяв по дорозі, брудний та босий, мав завжди якусь дротяку, а на ній велике коліща. Отак біг, котив своє коліща, воно вищало по дроті, і Іван галасував. Машина це в нього була чи що. Але часом він кидав своє коліща і заходив побавитися до Тетянки Кнолевої. Дівчинка була сліпа. Трошки старша за Івана, вона бавилась ляльками, всяким череп'ям. Іван тут був тихий, спокійний, ніби й не він. Тут розігрувався цілий спектакль. Вони робили хатки й жили по сусідству.

– Добридень, – це Тетянка до “сусіда” зайшла, – чи не привезли б ви мені з поля снопи?

– Чому ж, – поважно відповідав “сусід”!

– От тільки коні відпочинуть. Щось мій сірий на ногу кульгає.

Іван ладнав “воза”. Це була якась скринька, причеплена до мотузка. Він їхав “у поле” і привозив пов'язаний у пучки спориш. Це були “снопи”. Їх складали у “стіжок”. Правда, дивні забави? Так бавились сільські діти. То був десь 1948 рік. Колгоспів на той час в селі Білозірці, що на Тернопільщині, ще не було. А діти в своїй грі повторювали життя дорослих, – все, що чули й бачили. Радіо не було, телевізора теж. Отак і бавились. А може воно й добре. Це були маленькі проби життя, яким збиралися вони жити.

Але найбільше до Тетянки приходила Воля. Чи то ім'я Оля так вимовляли, чи може й справді хтось назвав дівчинку Воля. Але так її називали. Воля вже ходила до школи, але приходила побавитись ляльками. Ляльки здебільшого були шматяні, тобто пошиті самотужки. Але у Тетянки був “Паяц” – справжня лялька, куплена колись у магазині. Паяц також був з вати, із простої матерії, але половина голови, тобто “лице”, було з каучуку. Паяц мав половину одягу синього кольору, а половину – червоного. На голові був ковпак з великим ріжком, напханий ватою. Це була справжня фабрична лялька, і дівчата, що приходили до Тетянки бавитись, неодмінно хотіли бавитися паяцом. Спершу всі іграшки ділилися на двох чи там на трьох. Потім кожна з дівчат визначала свою “територію”, де вона мала “жити”, а вже потім починався спектакль.

– Добридень вам!

– Доброго здоров'я!

– Чи не дали б ви мені трохи молока, бо у моєї дочки родилася дитина.

– Та що ви кажете! І кого Бог дав?

– Та хлопчика.

– То хай здоровий росте.

Отак бавились діти. А може й гарно бавились... Та мова не про те. Мова про Палажчиних дітей. Так їх називали, іменем їхньої матері.

Палажчин Петя мав років дванадцять. Він погано вимовляв декотрі букви і, певно, у дитинстві називав себе Пепа. Так і прилипло до нього це прізвисько. Вже ніхто його інакше й не називав, Пепа та й годі. Отак і жили: Настуня, Іван, Воля, Пепа і Ганка. А ще стара Харитина, що тепер вже тільки лежала і просила смерті.

Ганка, як уміла, всьому давала лад. Без кінця мила і вичісував дітям голови, прала, латала вкрай подертий одяг, поралась на городі. Робила і в людей за “що дасте”.

Непомітно з'являлась в хаті слабкої самотньої жінки, переступала поріг, питала про здоров'я, якимсь само собою брала віник, замітала, прибирала.

– А може я зварю вам хоч якогось крупнику чи чого? – питала Ганка у хворої.

І та з сльозами на очах кивала головою.

– Дай тобі Боже здоров'я! Добра ти дитина.

Мати Петра Гаківця слабувала вже давно, але Ганка туди не заходила – був парубок в хаті.

Якось він перестрів її.

– Чому ніколи не зайдеш? Мама слабі...

– Так ти ж є...

Ганка спаленіла. Цей хлопець їй подобався, але дівувати їй було ніколи. Та й добре знала, що у неї четверо дітей.

– Що я... То бабська справа по хаті поратись...

– Коли мати слабі, то немає бабських і хлопських справ...

– Мама просили переказати, щоб ти прийшла.

– Добре. Прийду... – знічено мовила Ганка, і вони розминулись.

Петро був добрим господарем: мав коня, корову, скількись-то овежат, досить дробу, кабанець похрюкував... Словом, з усім хлопець вправлявся за доброго хлопа. Оце лишень лихо, що мати слабувала. На хатню роботу у хлопця часу не було та й не любив її, правду кажучи.

Другого дня, впоравшись дома, Ганка нерішуче переступила поріг Петрової хати. Петра не було.

– Ото й добре, – подумала дівчина. А на неї вже дивилися теплі, запалі від хвороби очі Петрової матері.

– Заходь, заходь, доню, – ледве промовила жінка.

– А я вже питаю та й питаю у Петра, чом ти не зайдеш...

– Нема часу, тітусю, – відповіла Ганка.

– Знаю, знаю... – продовжувала. – Бог тобі тяжке випробування послав. Так за доброту твою він заплатить тобі сторицею.

Та Ганка вже не слухала її, – вона мила, замітала, розпалила в плиті, вибравши перед тим попіл. Незабаром по хаті запахло смачною стравою.

– От би таку жінку моему Петрові, – шелестіла стара.

– Знайде собі, – заспокоїла її Ганка.

Але в очах хворої перебігло щось хитрувате:

– Знаєш, дитино, як тяжко вмирати, коли розумієш, що дитина твоя ще не прилаштована в житті.

– Ото й не вмирайте та живіть собі, – розважливо сказала Ганка.

Тут рипнули двері – увійшов Петро, втягнув ніздрями повітря:

– От відразу чую, що господиня в хаті. Давай скоріше обідати, бо вола з'їм.

Ганка зібрала на стіл та й взялася годувати хвору. Страва була добра, то й хвора трохи поїла та й повеселішала. Якось чудно поглядала вона на молодих і усміхалася.

– А ти ж чого? – сказав Петро, – сідай же обідати!

– Ні, я вже дома пообідаю – промовила Ганка, – мені бігти треба.

Петрові явно не хотілося, щоб вона йшла. Та й Ганка охоче поїла б такого смачного борщу, затовченого салом, а ніж має їсти дома пісний. Та ні, того вона собі не може дозволити.

Так тривало місяць чи два. Ганка розривалася між домом і чужою роботою. Ще більше схудла, змарніла. А тут ще й померла баба Харитина, її єдина порадиця. Хоч стара вже тільки лежала, не тільки не могла вже нічого допомогти, а ще й коло неї треба було ходити, та все ж Ганці було з ким хоч порадитися. А тепер лишилася сама з дітьми. А тут холоди настають, треба думати, в що їх одягти, що взути. Ще одяг сяк-так полатала та й понатагають. А от взуття – ну хоч сядь та й плач. У Петра за роботу нічого їй не платили, та вона б і не взяла. Але чула, що вже їй несила на дві хати робити. І відмовитись не було як, але знала, що мусить те зробити, бо вже несила. Нехай Петро жінку собі шукає. Хоча при цій думці щось шпигало її у саме серце. І вона відтягала та й відтягала своє рішуче слово.

– От сьогодні. Сьогодні вже й скажу, – вирішила подумки Ганка, переступаючи поріг Петрової хати.

Петро був дома. Це кольнуло дівчину. У хаті, недивлячись на звичний вже настрій хвороби, панувало ще щось незвичайне, але Ганка не могла ніяк вловити, що саме. Якесь урочистість чи що. Ніякого свята ніби не було, а на столі – чистий обрусок... Але дивуватися не було часу: роботи було багато. Петро їй допомагав і час від часу кидав на неї якісь

дивні погляди, від котрих дівчина паленіла. Стара теж дивилася на Ганку якось особливо.

Впоравшись, дівчина хотіла вже йти, відкладаючи знову свою рішучу розмову. Але Петро її перепинив:

– Почекай, поговорити треба.

Серце у Ганки зайшлося, і вона й сама не знала, чи від радості, чи від тривоги. Вони вийшли з хати, завернули за ріг і сіли на лавчину, що була якраз під застільним вікном. Було вже холодно. Навпроти них саме була вишня. Вона вже скинула свій лист, стояла тиха і, здавалось, безборонна. Десь на гілці затримався одним один листочок і ніби чекав, що ось-ось має впасти.

– Ось так і я, – подумала Ганка, шулячись від холоду і підкулюючи під лавчину босі ноги.

Мовчання затягнулося. Нарешті, прокашлявшись, Петро заговорив:

– Ось що, Ганко, ти мене знаєш. Я хлопець господарський, не те, що якесь ледащо. Та й ти дівчина робітна. Надивився вже, як ти по хазайству увиваєшся. А що, якби нам разом? Розумієш?

Ганка розуміла і не розуміла. Розуміла і не вірила, – Петро її сватає! Хіба це можливо? А Петро вів далі:

– Словом, виходь за мене заміж...

Ганка не могла не те, що говорити, а й дихати.

– Весілля робити не будемо – не до того: твоя баба померла, та й у мене... шпиталь... Словом, візьмемо шлюб та й по всьому. То як?

Ганка мовчала. Вона не могла осмислити почуте. Але щось її муляло. Все ж ніби добре, то що ж?

А-а! Вона чула від дівчат, як воно буває... Хлопець обійме дівчину, цілує... А вона пручається, а самій так любо, що аж дух захоплює...

– Ти чому мовчиш, Ганно?

– Та... – нарешті спромоглася дівчина видобути з себе хриплий голос. – Ти ніби підбираєш коня для супряги...

– А ти ж як думала, – засміявся Петро. – Сім'я – це упряжка. Коли одне тягне, а друге ні, то сама знаєш, як воно буває. Одне слово – супруги... Зрозуміла?

– А як, коли любляться?..
– А-а! Ти он про що! Це, Ганно, потім, само прийде...
– Е, Петре, ні: коли нема, то вже не прийде...
І їй раптом так чомусь сумно стало. Петро розсердився:
– Дурна ти, скажу тобі. Ну й що з того, що вистояють під вербами та вицілюються? Потім полишають з животами: ні дівка, ні молодиця. Я тебе по честі беру.
Ганка зачервонілася, як мак: ще, крий Боже, не так її зрозуміє...
– Ну, ти ж знаєш, Петре, що я бідна, що нічого в мене нема...
– То пусте, – перебив Петро. – Будемо робити, то все у нас буде.
– А ти знаєш, Петре, що у мене діти, – невгавала Ганка. Петро якось недоладно засміявся:
– Якби тебе не знав, то подумав би, що своїх уже встигла надбати.
– То однаково, – суворо мовила дівчина.
– А ми їх, Ганно, в детдом оформимо. Там їх і годуватимуть, і вдягатимуть, і вчитимуть... А в нас з тобою будуть свої діти: ого-го, скільки наплодимо! Чи не так?
Тут він вперше взяв дівчину за плечі, але вона випрочалась і встала. Тільки тепер відчула Ганка, що зовсім замерзла. Ноги задубіли, і вона ледве на них стояла. Але голос був міцний, ніби видобувався десь із самих грудей.
– Ні, Петре, шукай собі іншої жінки. Я дітей своїх в детдом не віддам.
І пустилася йти. Але Петро захопив її за руку:
– Чекай, Ганно! Хіба ж ти сама не розумієш, що ніхто тебе з твоїм виводком не візьме! Їм же там буде добре!
– Бувай, Петре! – кинула Ганка через плече і, вирвавши руку, пішла собі.
Пішла, щоб більше ніколи не переступати поріг цієї хати. І саме в цей час останній листочок на вишні підхопив вітерець і жбурнув на землю.
Ніхто не міг достеменно сказати, чи Петрових мізків це справа, але якось наїхали до Палажчиної хати з Лановець (наш

райцентр), були тут і з сільської ради. Приїхали дітей у дитячий будинок оформляти. Плач стояв у хаті.
– Не дам, – плакала, аж заходилася Ганка. – Не дам дітей, – падала, мліла. Та на неї ніхто не зважав. Лише хтось кинув:
– Дурна дівка! Та ж тобі руки розв'язуються. Може, ще хтось заміж візьме.
Ганка голосила, як на похороні. Кричали діти. Плакали сусіди.
– Там в детдомі буде їм добре. Будуть чисті і нагодовані.
– Ай, не кажіть, – похитала головою інша. – І не кажіть. Дома – воно дома. Кому потрібні чужі діти!
Дітей забрали. Усі порозходилися. Лише Ганка мліла і голосила в своїй хаті, що стала раптом пустою.
Змарніла Ганка, схудла, ніби аж постаріла. А їй же шістнадцять... Яка там старість. Хату свою вона тепер не любила. Свій смуток гамувала в роботі – в чужій, бо свої поменшало.
Люди говорили:
– Де ж то видано, щоб така молода дівчина так побивалася. Та ж живі вони.
– Не дивуйте: вона ж їм за матір була.
Не витримала Ганка: саме вербували, чи то в Азербайджан, чи у Вірменію – словом, завербувалася та й поїхала, нікому й не сказавши куди.
Петро шаленів. Бігав по селі, розпитував. Та ніхто нічого не знав. Парубок ледве волосся на собі не рвав. Та що вже тут...
Тільки груша у Палажчинім садку раптом зародила рясно-рясно, ніби на гостей очікувала. Та гості вже не йшли. І ронила груша свої плоди, мов сльози. І падали вони, і не було кому їх збирати.
А дітей розкидали по різних дитбудинках. І серце комусь-то не здригнулося – розлучати братів і сестер. Скільки то дитячих сліз пролилося. Та що тії сльози!

Незабаром пройшла чутка, що у Збаражі в річці втопився Пепа. Купався – і втопився.

Минали роки. Ніхто про Палажчиних дітей нічого не чув. Аж раптом у село приїхала Воля. Пам'ятала всіх своїх товаришок. Зайшла і до сліпої Тетянки, що саме була на канікулах. І наговорилися, і наплакалися. Розповіла Воля, скільки сил доклала, щоб познаходити всіх. Настуню хтось узяв за свою – то й слід її згубився, Іван став моряком.

– А Ганка? – запитала Тетянка.

– Ганка вийшла заміж. Дуже хоче приїхати в село, та чоловік не пускає: боїться, що залишиться тут і не повернеться до нього. А куди їй, коли двоє дітей...

Воля й у гості до Ганки їздила.

– Я б там ніколи не жила, – вдарила себе кулачком у груди. – У них там свої звичаї, жінка там, як рабиня. Ні, таки у нас найкраще.

Потім у село приїжджав Іван – гарний, стрункий моряк: приїхав подивитися на село, де народився, де проходило його дитинство. Казав, що нічого і нікого не пам'ятає, лише сліпу дівчинку, що з нею колись бавився.

Я іду по селу. Ось тут місце, де стояла колись Палажчина хата. Хати нема. Лишилася тільки груша. Вона знову рясно зародила. Невже й досі чекає? Хто зна, може й чекає... Може, дерева вірніші від людей. Бо люди, хоч і мають пам'ять, та вміють забувати. А дерева, мабуть... Ні.

ГОРЛИЧКА

Туркотіла горличка
на зеленім дубі –
нема того голубонька,
що так її любить.
Туркотіла горличка,
сумно туркотіла,
бо другого, нелюбого,
вона не хотіла...

Пісня так і роїлася в Наталчиній голові, подумки співалася, витискаючи з очей сльози. Наталка б заспівала її на повний голос, як співали вони ту пісню удвох з чоловіком, та була ніч, спали діти, а довкола – тиша, хоч вовком вий. Наталка була ще молода і гарна, дарма що у неї аж троє дітей – три сини, як соколи... Іван колись називав її горличкою. Це було для них обох магічне слово, що стало ключем до їхнього кохання. А тепер...

Нема того голубонька,
котрий її любить...

Здавалося, що сліз вже нема, що всі вже виплакала, а вони все були та й були, все капали та й капали на подушку. Наталка й не витирала їх. А навіщо? І так ніхто не побачить: довкола – глуха ніч. Темна – ні зірочки на небі, ні вогника в селі. Темна ніч, як Наталчине життя. Сопли у запічку діти – Кирилко і Данилко. Найменшенький, Грицуньо, спав на печі – там, може, хоч трохи тепла залишилося, що за день прокинула кількома віхтями соломи та оберемком-другим сухих прутиків. І то не для тепла палила, а щоб яку страву зварити дітям. Як далі жити – не знала Наталка. І ніхто того не знав, бо такі часи настали. Тяжкі часи. А коли вони легкі були? Для неї – ніколи. А тепер полегші й не чекала. З тих пір, як загинув Іван... вже скільки часу пройшло, як ту “похоронку” одержала, а все ще плаче, як згадає. А як його не згадаєш, коли троє дітей? Сиротятами ростуть... Що з того, що мати є... Та й сама молода

ще. Не нажилася, не налюбилася з своїм Іванком, що був для неї добрим чоловіком, бо таки любив її. Ох, як же любив!..

Наталчині думки обірвав легенький стук у шибку... Либонь причулося... Ні, не причулося. Стук повторився, тихий, вкрадливий. Хто б це міг бути?.. Ой, вже набоялася вона тих стуків у вікно, ой, набоялася – аж досі лячно. Тепер наче й боятися нічого, та все ж...

Накинула спідницю та блюжчину, підійшла до вікна. Світла не світила.

– Хто там? – спитала тихо, до самої шибки, аби не побудити дітей.

– Це я, відчини, – тихий чоловічий голос.

– Хто це “я”?

Бо й справді не впізнала.

– Та я, Микита... відчини, тоді й впізнаєш.

Це був їхній бригадир Микита Цвіркун. Тепер вона либонь і впізнала. Та чого йому треба серед глибокої ночі? А може, щось трапилося? Бо чого б тоді він?..

– Я зараз, – метнулася до сіней. І навпомацки відчинила, стала на порозі.

– Що трапилося? – тихенько спитала.

– Та нічого... – усміхнувся Микита і дихнув їй в лице самогонним духом.

– Ішов повз твою хату – дай, думаю, зайду...

І він безсоромно вхопив молодицю за груди, а потім міцними руками обхопив її всю і притиснув до себе. Наталка шарпнулася у злості – та де там! Тоді вона вивільнила руку і з усієї сили вліпила Микиті намордника. Той явно не чекав такого і отетерів, а тим часом молодиця вирвалася з його цупких обіймів і вскочила у сіни. Хотіла хутенько і двері зачинити, та не встигла – Микита ногу свою підставив.

– Ні, голубонько, почекай. Микиті ляпаса? Мені ляпаса? Я не такий. Я, знаєш...

– Сам винен. Нема чого по ночах ходити. Випив – то йди спати.

Наталка взялася за сінешні двері, та Микита знову вхопив її за стан і злісно вп'явся слинявими губами в її губи. Молодиця

заборсалася, запручалася, та руки в Микити були сильні – бика втримував...

Зганьблена, спаплюжена, знівечена і розчавлена, зачинила нарешті сінешні двері і лягла на свою подушку, що ще не просохла від Наталчиних сліз і була холодна та неприємна. Знадвору почула, як п'яний Микита доспівував свою пісню:

На зеленому коврі ми сиділи,

целувала Наташа мене ...

Що їй робити? Ні, жити вона більше не може, не хоче. А гріх? А такою жити хіба ж не гріх?.. А дітки? Що з ними буде? Заберуть в детдом? А хіба той детдом може замінити матір? Не може. А Грицуньо ще зовсім маленький... І плакала, і билася об подушку головою, затискала лице в подушку, щоб не чули діти її плачу, а то ще поперелякуються. Ледве дочекалася світанку. А як дочекалася, то й встала. Наче заморочена, не знала, що їй почати. І по воду до криниці лячно було йти: здавалося, всі уже знають... Пересилила себе і таки пішла по воду, потім розпалила – і теплий дух пішов по хаті. Та він не міг зігріти Наталчину душу. Понакривала дітей. Мусить жити. Бо що вони без неї?..

Лиш розвиднілося – на порозі став Микита. Наталка здригнулася. Вся підбралася, відступила в кут до рогаців.

– Ти чого наче боїшся мене? Я ж не вовк.

Мовчала. З ненавистю дивилася в його набрякле від випитого вчора обличчя.

– Боятися не треба. Ти жінка ще... ого! Та й мене чорт не взяв...

Микита бридко хихикнув.

– То ми собі... ладком...

– Іди геть, – сказала тихо, щоб не побудити дітей. – Чуєш? Іди геть, бо розвалю тобі голову.

І Наталка почала озиратися довкола, ніби й справді шукала, чим би Микиті розвалити голову. Стояла, бо нічого підходящого під руками не було. Лише обіперлася на лопату, котрою саджала хліб у піч, і пильно зорила за Микитою.

– Ти що, здуріла? – ніби аж здивувався той.

Тепер при вранішньому світлі Микита ніби й не здавався таким дужим. Наталка прикидала, чим би й справді його огріти, якби

прийшлося. Та, окрім лопати, нічого такого не було. Та він наче й не збирався до неї підходити. Лише словами, як багнетом у груди.

– Ти думаєш, я не бачу, як ти бідуєш?

– Не твоє діло.

– А чом не моє? Я – бригадир – то й виходить, що моє.

– Іди звідси – просичала, ледве стримуючись, молодиця.

– Кажи, що треба по роботі, та й іди.

– Та я піду. Чого ти й справді?.. Солами тобі привезу, дров. Ніхто й не скаже нічого – вдова погиблого.

– Геть, – закричала Наталка і, вхопивши лопату, рушила до Микити. Данилко спросоння відкрив очі і виглянув із запічка.

– Мамо, що таке?

– Спи, спи, сину. Ще рано.

– Ага, з вами заснеш, – буркнув хлопчик, натягуючи на себе рядно і стару кожушину.

Микита вже давно вийшов, грукнувши спересердя сінешніми дверима, а Наталка все ще стояла посеред хати з лопатою в руках, забувши, що збиралась робити. Півдня молодиця не сміла на люди витикатися: їй здавалося, що всі все знають. Але мусила – то й пішла. І нічого. Все як завжди. Заспокоїлася потрохи. І що це вона справді? Микита не буде пашталакати: у нього жінка і двоє дітей. А Бог... Бог все бачить і знає, що Наталка не винна. Проклятий Цвіркун (так дражнили Микиту). Треба було скорше забути ту нічну пригоду та й жити своїм життям. Наталка спершу так і зробила, та... спочатку молодиця і не зважила на затримку. Не дуже й пам'ятала свої цикли – потреби такої не було. Та й вік вже підходив. “Може, минається” – подумала. Та не минулося. І коли Наталка це зрозуміла, то жахнулася. І було від чого. Чоловік загинув на фронті, все село знало, як Наталка за ним побивалася, і – на тобі! Четверта дитина... жалю не було б, якби і справді згрішила Наталка з кимось путнім із своєї вини...

– Господи, за що ти так тяжко караєш мене? Ти ж бачиш, ти ж знаєш: і дня не минає, щоб не плакала я за своїм Іваном, щоб не молилася за упокій його душі. За що, Господи?

І плакала гірко. І ніхто не міг її потішити. Та й кому про те мала казати? Само скаже. Кілька разів у вікно крадькома стукав Микита – видно, тверезий був. Не обізвалася. Ламала голову: що їй робити? Намірилася піти до бабки Козихи, кажуть, вона в таких випадках знає, що робити. І не могла. Що вона їй скаже? Так, мовляв, і так: я так побивалася за своїм чоловіком, що з горя завагітніла. Допоможи, бабо Козихо. Чи як? І потім знатиме ціле село... Ні, Наталка не піде. А село? Село і так знатиме. Ось ще трохи – і знатиме... І опускала голову, йдучи повз людей, наче завинила перед ними. А вона не завинила. І перед чоловіком своїм не завинила, і перед Богом. Цікаві молодички намагалися у Наталки якось що-небудь вивідати: і сьак, і так підходили, і добрими, і співчутливими прикидалися, а вона мовчить – анітелень... А якось дорогу їй заступив Микита:

– Що, Наталко, кращого знайшла? Я, значить, тобі не прийшовся? Не такий, значить? От би я хотів знати, з ким же ти злигалася.

– Відійди, бузувіре. Ні з ким я не злигалася.

– Ну, молодице, у святого Духа я не вірю.

Микита зло сміявся і не давав Наталці пройти.

– Ступися, лукавий чоловіче! Ще й смієшся? Щоб ти на кутні сміявся! Не займай мене!

– Що? Ти ще й сердишся? На мене? Я ж хотів по-доброму... І поміг би...

Наталка розвернулася і пішла у протилежний бік, аби лиш відчепився від неї її лютий ворог. Якби вона могла, то, певно, убила б його, а так... а так матиме від нього дитину. Як же вона зможе ту дитину пестити? Зможе. Що воно винне? Микита перебив її думки, бо наздогнав Наталку і вхопив її за плечі.

– Ні, почекай. Ти скажи, я хочу знати, кого це ти знайшла кращого за мене.

Наталка обернулася і з тої люті і від свого безсилля плюнула йому в лице. На таке Микита не сподівався і аж розгубився.

– Ти що, здуріла?

– Ступися. А як вже так дуже хочеш знати... це – твоє...

– Е, не треба. Не вішай на мене. Щоб з того одного разу, ще й так... і дитина? Це ти брешеш.

– Брехала твоя мати і тебе навчила! Облиш мене і не чіпляйся. Я ж тебе не займаю.

Прийшла додому, розпашіла і люта, мов вовчиця. Як їй тепер жити? Та жити мусила, бо діти...

Родила Наталка вдома. Тоді ще породить до лікарні не брали. Роди приймала баба Козиха.

– Хлопчик! Жвавенький такий, нівроку. Хай здоровий росте.

– Син, – прошептала Наталка і заплакала.

– Чого плачеш, небого? – спитала стара. – Тобі тепер не можна, бо й воно плакатиме. Не плач. Добре, що здоровенький. Такий твій талан. Нічого, дасть Бог, виросте. І хай росте, бо стільки вже того люду на війні перебили, не при дитині згадуючи... хай росте. А як назвеш?

– Ще не знаю.

– Е, треба знати. І з хрестинами не тягни: хай дитина має свого ангела-хоронителя, то й буде ним опікуватися.

Наталка довго думала, як назвати свого четвертого сина, що прийшов у цей світ некликаним і небажаним. Спершу хотіла було назвати Іваном, та схаменулася: як можна! Таки ж гріх...

– От вийду на дорогу, кого першого з чоловіків зустріну, так і назву.

І першим зустрівся Наталці Кривий Петро.

– Добридень, – привітався лагідно. – Чи дужа?

– Та, Богу дякувати...

– Як сина назвеш?

– Петром і назву.

– А... чому Петром?

– Бо тебе першим зустріла.

– Та воно... ще хтось собі щось подумає...

– Чого б думати мав! Всі тебе знають, як облупленого, – в'їдливо кинула Наталка та й пішла геть. Всі справді знали Кривого Петра, що у нього дітей не було. Та й жінка його не раз плакала і тихцем скаржилася бабам на Петрове чоловіче безсилля: що є чоловік, що нема... І дивись, також боїться, аби хтось часом на нього не подумав. Цур тобі, пек!

І знову приходили на вивідки цікаві молодички. Нічого не вивідали: ще маленьке, що в ньому розбереш? Прийшов і Микита. Приніс гелетку муки, поставив на лавці:

– Новонародженому. Нехай галушки їсть та росте здоровий.

– Дякую, – крізь зуби процідила Наталка. Саме діти були в хаті. Що мала сказати?

– Ану, дай гляну, – просвітлено усміхнувся Микита.

– Не можна. Ще зурочиш. Ми ще у виводі не були.

– Що я відьмак який чи що?

– Гірший від відьмака. Ти – упир, не при дитині згадувати.

– Перестань, – відмахнувся Микита і ступив до колиски. Довго і прискіпливо дивився на дитину, а потім сказав:

– Знаєш... а може й моє. От чортова баба!

– Ну-ну мені! Біля колиски дурне молоти!

– Та я нічого... хлопчик. Гм! І ми чогось варті! Ще ого-го! Як той казав...

Вдома у Микити росли дві доньки. А він же так хотів сина. Та чи ж можна вірити тій клятій молодиці? Так ніби нічого такого про неї не чути. Та хіба ж вона признається? Запала клята баба Микиті в душу, ой, як запала. Ще коли дівкою була. Та вона Івана вибрала. А тепер-от...

Хлопці вже гайнули на двір. Микита сів на лавку і тихо, щоб не розбудити дитину сказав:

– Ну, чого ти дивишся на мене, як Ленін на буржуазію?

– Сказала ж: не мели дурне при дитині.

– Так я ж нічого.

– Слухай, Микито, іди собі. Не в'язни. І дай мені спокійно жити.

Микита виглядав дуже сумирно, навіть трохи було його жаль. Тільки не Наталці. Вона дивилася на нього з лютою ненавистю.

– Наталко, ну ти ж молодиця добра і тиха. Ну, звідки в тебе стільки злості? Ну, винен я, винен. То що ж мене тепер убити чи як?

– Повіриш, я б з радістю це зробила, якби тільки могла. І дітей жаль. Я тебе прошу, якщо в тебе лишилася ще крапля совісті, якщо не втопив ти її всю дорешти в самогонці, іди

звідси. І більше не приходь. І не перестривай мене на дорозі. А то, їй-Богу, в твою партію поскаржуся і розкажу все, як було.

– Ну-ну, не дурій. Я вже йду. Я хотів по-доброму.

– І муку свою забери.

– Ото вже, Наталко, ні. Що люди скажуть? Я її з колгоспу виписав. Ти заслужила. Та й діти. Так що тут все по закону. Ну, я пішов. Не гнівайся на мене.

Зима цього року видалася сніжна. Вже стільки того снігу намело. Старші люди казали, що такої зими давно не було. Наталка гримала на своїх хлопців:

– Сиділи б вже трохи в хаті. Чобіт на вас не настарчиш.

Та де там! Яка там хата, коли на дворі стільки снігу! І в подерті чоботи встелялися солом'яні устилки, ноги замотувалися онучами – і гайда на ковзанку. А ти, мамо, їсти вари, бо як набігаються твої соколики, то тільки за вухами тріщатиме. Зітхала. Петрик по хаті топає, з хлібом носить. Люба дитина. Аж страшно подумати Наталці, як вона хотіла, щоб його не було. Вона ловить хлопчика і цілує. Той радісно сміється і бігає, бігає по хаті.

Наталці чутно, як хтось у снігах тупає ногами, обтрушуючи сніг з чобіт. Увійшла поштарка. Давно її не було в Наталчиній оселі. Бо хто їй пише?

– Тітко Наталко, Вам лист.

Взяла в руки – і сіла знесилено на лавку. Поштарка пішла, а Наталка не могла вдруге зняти лист до очей. Руки їй тремтіли. “Здалось, ну, звичайно, здалось”, – переконувала себе Наталка, аж доки таки не відкрила того листа. Відкрила – і скрикнула: почерк був Іванів, її чоловіка. Мати Божа, царице Небесна! Чи це вона вже з розуму сходить? Ні, не сходить... Читала...

“Добрий день, а може, вечір, дорога моя родино, жінко Наталко і сини мої, Данило, Кирило, і Григорій! В перших рядках свого листа повідомляю, що я живий...”

– Живий! Живий! – безтямно повторювала Наталка, аж Петрика перелякала, і він заплакав. Тицьнула йому коробочку від своїх окулярів – дитина забавилася.

“... що я живий і здоровий, хоч і знаходжуся зараз в госпіталі. Я тут вже давно, а як для мене, то здається, що цілу

вічність. Не хотів Вам писати і думав, що не напишу вже ніколи, бо я тепер каліка. Я, Наталко, без обох ніг. Нас тут багато таких, що добровільно позбавили себе дому. А є й такі, від котрих жінки відказалися. Їм ще тяжче. Догляд тут добрий, гріх би мали скаржитися. Їсти дають і постіль чиста. Та додому, до своїх дуже хочеться. Я, Наталю, тебе не хочу неволити, не силую тебе, щоб ти мене, каліку такого, забрала собі на тяготу. А може, ти вже й заміж вийшла. “Похоронка” вже давно прийшла... я не виню тебе – війна. Ти молода, тобі треба жити. Та дуже мені хочеться побачити дітей. Привези мені їх, якщо можеш, подивлюся на них та й на тебе, моя горличко, – а тоді – хоч і вмерти. Пробач мені, що своїм листом порушив твій спокій. Передай мій низький поклін всім сусідам і знайомим, хто ще знає і пам'ятає мене. Ваш...”

Голосила Наталка – аж відлуння йшло. Поряд плакав наляканий Петрик – не зважала, не заспокоювала. Довго так в хаті стояв плач і лемент. Потім Наталка раптом стихла, заспокоїла дитину, встала, перехрестилася:

– Прости мені, Господи, що молилася я за Івана як за мертвого. Я не знала, що... Слава Тобі, Господи, що він живий... Допоможи мені, царице Небесна!

Витерла сльози, заховала лист за образ. Поки що вона про нього нікому нічого не скаже, бо хто знає, як Іван... вона поїде сама. Завтра поїде. Але ж треба щось зібрати: не поїде ж з голими руками, бо там же він не один. В хаті було поночі. Треба було світити світло та мудрувати хлопцям якусь вечерю.

Попросилася до Кривого Петра, що возив пошту, аби підвіз до станції. А там на поїзд. Питала в людей. Недовго й їхала. Але ще треба було йти пішки. Йшла через ліс кілометрів, певно, з п'ять. Добре, що хтось лижню проклав. Деревя стояли в снігу по пояс, а на верхівках мали пишні снігові шапки. Добре, що день, був, а то лячно було б в тому білому царстві. Іноді білка дивилася на Наталку цікавими намистинками. “Господи, краса яка! А то за тією роботою ніколи й вгору глянути. І зими як слід не бачила”. Незчулася, як і прийшла. Ото, певно, він і є, отой госпіталь... Так, він і є. По прибраних доріжках ходив якийсь чоловік у військовому. Був з паличкою.

Наталка спершу не зрозуміла, що з ним. Йде ніби рівно, але якось невпевнено... А-а, він сліпий. І як вона не помітила? Зі спини бачила. А тепер придивилася. То й що, що сліпий, він певно, знає.

- Добридень Вам, – привіталася Наталка.
- І Ви будьте здорові.

Зупинився. Тепер Наталка могла добре його роздивитися. Був високий, гарний, під чорним вусом і розкішним чубом. За такими дівчата мліють. Мав десь років під тридцять.

- Вам допомогти? – спитала Наталка, трохи ніяковіючи.
- Ні, дякую. Це я звикаю. Вчуся, так би мовити, ходити.
- Хіба до такого можна звикнути? – хотіла так спитати,

але не спитала: боялася вразити чоловіка. Замість того запитала про інше, про найголовніше.

- Скажіть...

В роті їй пересохло, ніби нестерпний жар спікав її зсередини.

- Скажіть... а Ви часом не знаєте, де тут Іван Синишин?
- Синишин? – пожвавішав той. – Музикант?
- Музикант?.. Не знаю. Музикою либонь не був...
- А-а, навчився, значить. Тут всього навчився.

Раптом спохмурнів, і сувора тінь лягла йому на обличчя.

- А Ви Синишину хто будете?
- Жінка.

– А Ви знаєте, що він без обох ніг? – питав суворо, неначе був тут за суддю.

- Знаю, – майже пошепки сказала Наталка.
- Будете забирати?
- Буду... якщо згодиться...
- Ще б не згодився! Але Ви добре подумайте. Бо потім

йому буде ще важче.

- Подумала.

– Тоді ходім. Тільки той... поменше сліз. Хоча це неможливо... Гості тут у нас бувають не часто. Хіба піонери. Ті бувають. Приходять, вірші розказують, пісень співають, а потім ідуть. І настає тиша. Кожен про своє думає. От тоді Іван і дістає свою губну гармонію. І грає, бісів син, ніби й родився з нею. І людям веселіше стає. Та й кусок хліба при біді можна заробити.

- Як? – злякано спитала Наталка.

– А дуже просто: заграє людям – а вони...

– Та Ви що! – Наталка аж зупинилася.

– Та я нічого. Таке наше життя. От і прийшли.

Почекайте, спершу я.

Постукав паличкою по дверях:

– Ей, хлопці, до нас гості. Приготуйтеся, тут дама.

Шурхотіння, легка метушня за дверима.

– Ну... тепер заходьте.

Наталка увійшла. Біля крайнього ліжка стояв... так, стояв її Іван. Худий, сивий, з залисинами, та вона його відразу впізнала. Впізнала б і на краю землі, бо тільки він один умів так посміхатися. Але ж... як він стоїть? Опустила очі вниз: ага, дерев'яні ноги... чи ще з чогось зроблені... Вона чула щось таке, але ніколи не бачила. Все це тривало тільки мить. Наступної миті Наталка бухнулася до ніг своєму чоловікові.

– Іваночку, лебедику! Прости мені, я не винна. Прости! Або вбий мене.

– Ти що, Наталко? – Іван стояв розгублений і суворий. – Хіба ж так зустрічають свого чоловіка-героя? Чи, може, ти... вже й не жінка мені? А де ж діти? Чому їх не привезла? Я ж просив...

Наталка плакала і обіймала ноги свого чоловіка.

– Ну, годі, Наталко. Сльози – не цілюща вода. Вставай та розказуй. Не соромся: тут всі свої. Вони тут всякого наслухались.

Наталка встала, допомогла сісти Івану, сіла сама. Готувалася до тієї зустрічі, та від хвилювання всі слова порозгублювала.

– З дітьми все гаразд. Ростуть, пустують. Там такі шибеники, що...

Аж тепер посміхнулася і стала на диво гарною. Аж палата заясніла.

– Дякую, горличко, що синів зберегла. Чому ж не привезла?

– А не привезла, бо хочу тебе додому забрати, соколе мій, якщо ти...

– Ого! А я думав, що ти заміж вийшла, що так побиваєшся. Але подумай, Наталю, я – каліка.

– Не кажи так, соколе мій. Буду твої ноги кожного дня сльозами вмивати. Але, благаю, вислухай мене і прости. І ви всі слухайте і будьте моїми суддями. Я мовчала. Я нікому не казала про свою кривду, в вам скажу. А ти вір мені, Іване, бо не брехала я тобі зроду-віку і тепер не брешу. Повір і прости, якщо зможеш.

– Та не мотай душу, кажи вже.

– Він прийшов уночі, п'яний. Я відчинила, бо думала: потреба яка... а він знасилував мене. Тепер у мене дитина. Ще одна дитина.

Настала мертва тиша. Наталка вже не плакала, тільки дивилася на свого Івана і, як приречена, чекала вироку.

– Хто? – нарешті прохрипів Іван.

– Микита Цвіркун.

– Ота комаха? Отой покидьок?.. Ти снилася мені в окопах. Ти приходила до мене, коли я непритомнів від лютого болю. Ти приходила і клала руку мені на лоба – і я оживав. Коли за мною прийшла смерть, ти звідкілясь вийшла і стала між мною і смертю. І смерть відступила. І я вижив. І ти прийшла до мене, коли я, знівечений, але не зломлений, не думав вже побачити тебе. І щоб якийсь покидьок, якась нікчемна комаха зруйнувала моє щастя?

Тут обізався понурий сивий чоловік, що лежав у кутку:

– Ти, Іване, вір своїй жінці і прости. Вона щиро говорить. І забрати тебе прийшла не із-за твоїх орденів. Бо що з них толку?

– Не журись, Наталко, не плач. Виростимо і нашу четверту дитину. Хто там у нас?

– Петрик, – крізь сльози усміхнулася Наталка.

– А комаху я уб'ю, це точно. А зараз... давай, що там у тебе в кошику. Я ж знаю, що він не порожній.

– Та вже не порожній. Хоч зараз у нас не дуже.

І Наталка почала ставити на стіл вареники, сало, курку, яйця, коржики, велику чорну хлібину і... тут Наталка зашепотіла щось на вухо Іванові. Він засміявся і підморгнув хлопцям.

– Давай, Наталко, нам все тепер можна.

І Наталка поставила на стіл пляшку горілки.

– Ого! Та ж тут ціле багатство. Моя жінка – то господиня, за те її й люблю.

І він либонь вперше по стількох роках обняв свою Наталку.

– Горличко ти моя!

– Гірко! – гукнув хтось з чоловіків. І справді, вже стільки тої гіркоти випало на долю кожного з них. Тим солодший був вистражданий їх поцілунок. То не був пристрасний поцілунок молодості. То був поцілунок великої любові, що витримала всі випробування.

– Горличко моя, – шепотів їй Іван, – і це вже було зовсім, як в молодості, бо так називав він її з найпершого їхнього дня.

– Ти, Наталко, не думай, що я лежнем лежатиму. Ого! Я навчився і чоботи робити, і по дереву різбити, і ще багато чого. Так що заживемо, Наталко, не гірше, як другі, а то й краще. А ту комаху я все-таки уб'ю.

– Плюнь і розітри, – сказав сивий чоловік, що був серед них найстарший.

– Із-за якоїсь козявки будеш собі життя псувати.

– А мені нічого не буде: я – контужений. І іменний пістолет у мене є.

– Забудь, кажу тобі, – аж розсердився чоловік.

– Всіх покидьків не перестріляєш.

– Але прагнути до того треба.

– Вгамуйся, Іване, і не лякай молодичку. Бачиш, як пополотніла, – докинув лагідний чоловік, що був без обох рук.

– Він і так буде тебе боятися. А зараз тобі треба думати про те, щоб машину дали, щоб додому швидше достатися. Дорога важка, і темніє швидко.

– Куди йти за машиною? – похопилася Наталка.

– А от сліпий тебе проведе. Іди з нею, Семене, до головного.

Шумів тихо ліс, розгойдуючи свої засніжені крони. Шумів і дивувався, бо він все знав, отой старий сосновий ліс. Наталка везла додому свого чоловіка. Обабіч сиділи два санітари, щоб допомогти при потребі. А позаду залишався госпіталь, а в ньому – люди, для котрих війна ніколи не закінчиться.

Іван заново вчився ходити. І це було зараз для нього найголовніше. Це було дуже нелегко – керувати не своїми ногами. Ні, в хаті він вже ходив, а от на двір ще не потикався – слизько було. Дуже чекав весни, коли вже нарешті просохне. І таки дочекався. Завесніло, зазеленіло.

– О тепер вже й можна, – сказав про себе Іван і почав збиратися.

– Ти куди? – нажахано спитала Наталка, спостерігаючи те збирання.

– Маю одну пильну справу...

І те, як він це сказав, впевнило Наталку, що він іде до Микити.

– Іване, не треба, благаю тебе.

– Що? Шкода? – грізно запитав. І Наталка зблідла і залилася сльозами.

– Як ти можеш так говорити? – плачучи казала вона. – Я б і сама його... та дітей шкода, і своїх, і Микитиних.

Іван рушив до дверей.

– Почекай. Я піду з тобою. Як же ти сам?

– Не заважай, Наталко. І не сердь мене, бо я й так сердитий. Я сам...

І пішов. Повільно, важко, налягаючи на милиці. Ішов довго, старанно вибираючи, куди йому ступити. І таки прийшов. У дворі загавкав пес, але на той гавкіт з хати ніхто не вийшов.

– Невже нема? – з жахом подумав Іван. Він підійшов до вікна і голосно затарабанив у шибку:

– Гей, комахо, виходь, я прийшов.

І Микита вийшов. Білий, як стіна, стояв на своєму порозі і дивився на Івана.

– Знаєш, чого прийшов? – спитав той.

– Знаю.

– Значить, все було так, як мені розказала Наталка?

– Так.

– Значить, вона не збрехала?

– Ні, не збрехала.

– Ну... тоді прощайся зі своїми і молися Богу.

– Прощатися не буду, а то здіймуть лемент, а молитися також не буду, бо в Бога не вірю.

– Ну, як хочеш.

– Тільки не тут. Ходімо звідси, а то діти полякаються, – попросив Микита і ще більше збілів.

– Я не збираюся тут з тобою розгулювати.

– Ну, ходімо хоч в садок.

– Добре, ходімо.

Микита йшов попереду, а за ним – Іван, суворий, спокійний, наче мав виконати неприємну, але конче потрібну справу. Стали під яблунею.

– Отут... – тихо сказав Микита і подивився довкола. Садок вже квітнув, але ще не на повну силу. Та ця яблунька, рання, викохана Микитою, вже стояла у всій красі, пишаючись своїм цвітом, ніби кажучи:

– Що це ви надумали? Дивіться, яка краса...

– Як гарно, – прошепотів Микита самими лише губами.

Та й Іван на якусь часинку сам замилювався тією красою, наче забувши, навіщо сюди прийшов. А потім, ніби згадавши, зітхнув і знехотя почав цілитися в Микиту, повільно, старанно.

– Та скорше ти, таку твою... – не витримав напруги Микита. Але тут почувся жіночий і дитячий лемент.

Наталка кидалася по хаті і не знала, що їй робити.

– Господи, він накоїть лиха, неодмінно накоїть.

Накинувши одежину, запнувшись хусткою, вона побігла до Микитиної хати, навпростець, через городи, що ще чорніли в чеканні людських рук. Наталка бігла, нічого не бачачи перед собою: аби тільки встигнути. Мала встигнути, мусила встигнути, бо ж Іван таки йтиме повільніше.

Встигла. Причаїлася за рогом будинку. У скронях гупало, серце калатало так, що, здавалося, його мали почути. Вичекала, коли чоловіки пішли у садок. Метнула до хати. Наталка вбігла в хату, розпашіла, очі їй страшно горіли, хустка злетіла, волосся маяло. Як навісна. Марія поралася біля плити, двійко дітей доїдали свій сніданок.

– Маріє, скорше, летімо, біжімо, може ще встигнемо, може ублажемо. І ви, діти, біжіть. Вони пішли в садок. Скорше. Марія було подумала, що Наталці щось зробилося. Чи не занедужала молодиця? Може, тому Іван Микиту викликав?

БАНАЛЬНА ІСТОРІЯ

- Добридень, Наталко! – намагалася бути спокійною. – Сядь та спочинь, та й розкажи толком, що тебе так налякало.
- Ой, швидше, бо він його уб'є.
- Хто уб'є? Кого?
- Та Іван твого Микиту.
- За що б він мав його убивати?

Та Наталка тих слів вже не чула. Вона чимдуж вибігла з хати, Марія з дітьми за нею, хоч нічого з Наталчиних слів так і не зрозуміла. Вже добігали, як угледіли страшну картину: під яблунею стояв білий, як полотно, Микита, а Іван цілився йому в груди. Марія так і кинулася Івану до ніг, яких у нього не було. Вона обливала слізьми Іванові милиці і голосила, і заводила, наче Микита лежав уже мертвий, аж страшно було:

– Іване, лебедику, пожалій дітей, не сироти. Чи ще мало сиріт війна наплодила? Пожалій, лебедику. Що він таке тобі зробив? Ой, не вбивай.

Лементіли діти, плакала Наталка, під яблунею все ще стояв білий, як полотно, Микита, але Іван вже в нього не цілився. Він опустил свій пістолет і дивився на знепритомнілу Марію. Потім плюнув, розвернувся і пішов геть, кинувши на прощання Микиті:

– Живи, комахо.

Наталка кинулася допомагати Марії, заспокоювала переляканих дітей. Під яблунею все ще непорушно стояв Микита. Наталка побігла наздоганяти свого чоловіка, що вперто і наполегливо долав свою важку дорогу. Наздогнала, пішла поруч. Він глянув на неї і втомлено посміхнувся. З його обличчя зникла суворість і напруга, воно знову ставало молодим і гарним. В Наталки потепліло на душі. А навколо квітували сади, і весна кликала людей до праці, до життя, до любові. Десь неподалік туркотіла горличка.

Химка вже й забула, як була вона молодою. Це було так давно, що Химка вже й не вірила, що й було колись. І скільки літ їй, вона теж забула. Жила собі та й жила. Хатина її стояла на краю села, старенька, як сама Химка, а може, й старша, аж в землю вгрузла від старості. Хатка була чисто вибілена, біля хати обметено, зілля всяке росте, а онде й моріжок із споришем.

Але не все забула стара Химка: пам'ятає, як у панів служила, – спершу у старих, колишніх, польських, а потім вже у нових, у тих, що й панами себе не називали, а все “Семенович”, “Степанович”. От вона теж в одного такого служила. Тільки забула вже, як його звати було... Либонь... Семен Харитонович... Так, так, таки Семен Харитонович. Вона й тоді забувала. А щоб чого не наплутати, то казала, як і раніше: “Пане”. Тоді Семен Харитонович злегка докоряв їй:

– Казав же тобі, не “пане”, а Семене Харитоновичу. Невже так важко запам'ятати? А то ще хтось почує, на язиках носитимуть, сорому не оберешся. Зрозумій, панів тепер нема. Товариші тепер. От я, приміром... можеш казати мені: товаришу Лапшин.

Химка колись ох, бідова була, не те, що тепер... зітхнула... і на язик гостра. Ще й зараз... та зараз ні з ким язикувати. Все більше сама... А тоді аж приснула зо сміху та й каже:

– Та який же Ви мені товариш, коли я Ваші городи пораю, свиней годую, а Ви на машинах їздите?

– Зате до колгоспу не йдеш, дурна! І взагалі, менше пашталакай.

То була правда: до колгоспу Химка не ходила. Вона не знала, що таке норма буряків чи робота доярки. Рахувалася посильною, а насправді була служницею у Семена Харитоновича. Гроші їй платили справно – як посильній належалося, та й Семен Харитонович, гріх би був скаржитись, і від себе час від часу щось їй докидав. Бо Семениха – то та скупа була: ніколи нічого, навіть старої фантини не кинула. Хоч там того манаття стільки було, що й дівати не знала куди. Страх скупа була. А Семен Харитонович – нічого: і гроші давав, і

продукту якогось не раз підкинув. Химці добре було. А що роботи багато – то роботи вона не боялась.

А ще пам'ятає Химка отого приїжджого... Гарний був, з чорним вусом... верхня губа ніби трішки припухла. Вадим Миколайович. Вадим... І досі сниться. І жалю на нього не має Химка, хоч і скривдив він її, тяжко скривдив.

Літо було у розпалі. Трави медом пахли... У Семена Харитоновича гуляли – святкували день народження його дружини. Колись бувало все більше іменини шанували, а тепер все по-новому – день народження. А панам що? Їм що-небудь, аби лише святкувати. Ой, знову вона тих товаришів панам називає. Та бо хіба ж не пани?... Пам'ятає Химка... Ой, ще й як пам'ятає...

Був вечір. На деревах ліхтарів поначіплювано, світло, як у день. Мошкара на світло летить – не розуміє нічого. Гостей наїхало: з сусідніх сіл, з району і навіть з області. Відразу видно, як поважають Семена Харитоновича, а вже попри нього і Семениху. Пили, їли, потім знову і пили, і їли. А коли вже ні пити, ні їсти ніхто не міг, всі розійшлися по саду. Та й було куди розійтись – сад великий був, такий ж панський. Отут і впала Химка в око Вадиму Миколайовичу, Вадиму, високому чорнявому чоловікові, що приїхав з райцентру привітати Семениху. Спитав, як її звати. Химка почервоніла, бо соромилася свого імені – дуже вже старомодне було... А міняти не хотіла: раз батьки наділили її таким іменем, то вже мала носити. Та мусила вже назвати Вадиму Миколайовичу, а той дуже серйозно сказав, що це прекрасне ім'я, що воно – з самих народних глибин. І Химка повірила. Дивно, але чомусь вона вірила всьому, що він говорив. Дивилася йому в очі - і вірила, що жінка йому померла, що жив один, бо досі не зустрів такої, як вона, і вже не молода була, а повірила.

Всі роз'їхалися, а Вадим Миколайович побув у селі ще кілька днів. А потім поїхав, пообіцявши Химці навідатися. Правда, так більше і не приїхав. А Химка чекала. Ой, як чекала... Хоч і розуміла, все розуміла... Куди їй, забитій підстаркуватій дівці до такого пана! Та все ж... А раптом приїде? Просто приїде... І щодня чепурила і без того ошатну свою хату, і сама чепурилася. Аж поки не зрозуміла, що Вадим

не приїде. Ніколи не приїде. А ще зрозуміла Химка, що у неї буде дитина. Сором який, Господи!.. Спершу потай плакала, а потім заспокоїлася і навіть втішалася, якщо так можна сказати. На заміжжя Химка якось не розраховувала: її час давно минув, вона старілася, заміж виходили інші. А тепер у неї буде дитина. А сором? Нічого, якось переживе. Коли вже стало помітно, заговорили люди. Говорили довго і багато. Висловлювали всякі здогади. Декотрі грішили на Семена Харитоновича. Тоді до Химки приступила Семениха і вчинила їй справжній допит. І призналася їй Химка. А що мала робити? Зашуміло село ще дужче, бо ж Семениха тільки обіцяла, що нікому не розкаже, а сама роздзвонила, де тільки могла, щоб відвести поговорі від свого чоловіка.

Якось Семен Харитонович покликав Химку до себе в кабінет – видать, щоб Семениха їхньої розмови не чула.

– Сідай, Химко, – сказав, як тільки вона стала в порозі. Сіла. Семен Харитонович відкашлявся і сказав:

– Знаєш, Химко, я тобі дивуюся. Ти ж таки не зовсім дурна і забита. Нащо ти поговорі по селу пустила? Що про мене – то, я розумію, не твоя вина: баби язиками плещуть... А про Вадима Миколайовича? Того ніхто не міг знати. Це могло вийти тільки від тебе. Навіщо? Ти згрішила – твоя вина: терпи. Хіба ж ти не розумієш, що він – з райцентру, у нього серйозні неприємності із-за тебе. А жінка, а діти... негарно виходить.

– А він казав...

– Мало чого може нарозказувати парубок дівці чи чоловік гарній молодіці. А ти ж таки гарна, бісова личина! Я й сам на тебе оком не раз кидав, та, повіриш, поголосу не хотів робити, бо в мене жінка... сама знаєш.

Химка почервоніла, як маковий цвіт. У скронях їй стугоніло, а серце гупало, як молот...

– Чого ж ти мовчиш?

– А що маю казати?... Я б нікому того не розказувала... про Вадима Миколайовича... Хоч би мене вогнем пекли. То Ваша жінка, пане.

– Скільки можна! Казав же...

– Вибачте ласкаво... То Марта Григорівна. Як причепилася до мене...

– Що за слово таке – “причепилася!””, щоб мені не сміла!
Чуєш?

– Вибачте ласкаво...

Химка знітилася і вже зовсім тихо додала:

– Я не хотіла, щоб на Вас думали.

– Ну, добре, добре. Але треба це діло... сама розумієш...

Вадим Миколайович сердиться. У нього неприємності. Давай так: ось на тобі гроші. Тут...

Семен Харитонович висунув шухляду. Але Химка його спинила:

– Ні, ні! Грошей я не візьму!

– От дурна! Тут пристойна сума. Тобі і не снилося. Це від Вадима Миколайовича.

– Ні, не треба.

Химка ледве не плакала.

– Ти не дослухала, – Семен Харитонович посерйознішав. – Це, щоб... подіти дитину. Зрозуміла? Щоб воно не народилося. Це ж і в твоїх інтересах. Люди... вони що? Поговорять – та й забудуть. А так... на все життя. Та й Вадим Миколайович колись провідає. А так... сама розумієш.

– Ні-ні! Не треба! Нехай не їде. Не треба. І грошей не треба. Я нікуди дитину не подіну. Це гріх. Великий гріх. Воно – моє.

– Ото дурна! Який там гріх! Скільки жінок та й дівок дівають – і нічого. Пізнувато, правда. Он як вже тебе роз... та тепер медицина все може, аби гроші. Тут вистачить, ще й на машину зостанеться.

Семен Харитонович кинув оком на свою шухляду.

– Я вже сказала... ні... То я піду вже...

І вона вийшла з кабінету, рівна, горда і гнівна, розчервоніла, з блиском в очах. Такою її ще ніхто не бачив. Йшла селом, на неї дивилися люди, шепталися. А вона йшла, закусивши губи, щоб не розплакатися.

І народився у Химки син – маленький, крикливенький хлопчик. І тішилася Химка з його народження, що й про сором забула. А люди? Що люди? Переговорили та й облишили – набридло. Та якщо вже на чистоту, то не всі й осудили її. Це не

те, що колись... А про Вадима Химка не те, щоб забула – просто не думала про нього. Та й ніколи було: вся в клопотах. Дитина росла, а Химка тішилася: не самотня, є для кого жити. Коли дитина піросла, носила у ясла, а сама знову працювала у Семена Харитоновича. Тільки Семениха, як було за щось розсердиться, то все більше Химці докоряє:

– Блудниця! Привела байстрюка та й шваниться! Було б чим!

А ще почула якось Химка ненароком розмову Семена Харитоновича з приїжджим (певно, з району).

– То це та? Вадимова?

– Так. Влип чоловік.

– А вона нічого, гарна молодичка.

Обидва пересміхнулися.

– Банальна історія, – сказав Семен Харитонович.

– З ким не буває...

– Так то воно так. Але Вадиму добряче дісталось. І від жінки, і по партійній лінії.

– То моя роздзвонила.

– Ну вже ті баби! Пробачте.

Почувши ту розмову, Химка довго не відважувалася зайти в кабінет Семена Харитоновича, та мусила. Увійшла – нічого. То й заспокоїлася: нехай собі говорять.

А Сергійко ріс. Вже й до школи пішов. Не було у Химки з ним клопоту: вчився добре, та й на поведінку ніхто не скаржився. А як школу закінчував, раптом Химку в район викликали – по пошті папірця одержала: зайдіть, мовляв, у такий-то кабінет. І що б це мало бути? Чого б то? Їхала в автобусі і ламала собі над тим голову. Так нічого й не придумала. Аж коли відчинила двері вказаного в папірці кабінету, серце наче спинилося, а потім впало кудись: за столом сидів Вадим... Вадим Миколайович. Вона відразу й впізнала його, хоч років пройшло... був лисуватий, розповнів. Встав їй назустріч.

– Проходьте, проходьте. Сідайте.

Химка сіла. Пауза затягнулася.

– А Ви... – Вадим Миколайович запнувсь, – така ж гарна...

Химка мовчала.

– Я дуже завинив перед Вами. Самі розумієте...

Молодість, Ваша врода...

Химка перебила:

– Кажіть вже, чого викликали.

Вадим Миколайович прокашлявся.

– А викликав я Вас ось для чого. Сергій, здається, в цьому році школу закінчує?

– Так, закінчує.

– То я хотів би йому допомогти...

Химка хотіла сказати: "Не треба", та спинила себе. Він же ж таки батько. Може, совість заїла, а може... та Химка не встигла додумати.

– У Москві є такий університет... на Ленінських горах. Чули про такий? Хоча... словом, є можливість туди хлопця влаштувати. Адже він добре вчиться?

– Відмінник, – тихо сказала Химка. Звісно, де ж вона може таке для свого сина? То добре, якщо Вадим допоможе. Та не чужий же...

– То коли закінчить школу, нехай приїде до мене. Я з ним поговорю. Лади? От і добре. А за минуле... не тримайте на мене зла.

А Химка й не тримала. Додому йшла – як на крилах летіла: її син, її Сергій буде вчитися. Аж у Москві! Ото вже спасибі Вадиму Миколайовичу. Таки, видно, совість його замучила – батько ж... Нікому нічого не казала. Тільки спитала у сина:

– Ти хочеш вчитися?

І побачила, як у хлопця засвітилися очі.

– А що?

– Та так, нічого. Є один чоловік... словом, в Москву поїдеш...

І не знала Химка, що готує собі довгу-предовгу розлуку з сином. Не знала, а то б не тішилася, а плакала б в гіркий кулак.

Збирала сина в ту Москву, як на вічне поселення: що бачила, клала у валізу і містку торбу.

– Мамо, ну куди стільки всього! – пробував протестувати Сергій.

– Ти бери. Кажуть, там у Москві страшні морози. Як закрутить, як притисне, то й не питатимеш, чи модне, чи гарне, – все одягнеш.

– А їсти стільки! Можна полк нагодувати. В Москві ж не голод.

– Е, дитино, воно то так. Але там все купити треба, а тут – своє, домашнє.

Потім плакала: єдиний же син... і буде далеко від неї...

І тут-таки потішала себе: зате вчитиметься.

А Сергій їхав собі в поїзді, вперше в житті їхав так далеко від дому, від матері. Все ж ніби добре: він їде вчитися, у саму Москву їде. І мріяти про таке не міг. Та щось в'ялило хлопцеві душу.

Що? Певно-таки та розмова з його благодійником, з Вадимом Миколайовичем... Він казав не розповідати матері – то Сергій і не розповів.

– Поговоримо, – сказав Вадим Миколайович, – як чоловік з чоловіком...

То де ж би Сергій після того розповів щось матері? А тепер-от думав, чи добре він вчинив, що не розповів... А ще Вадим Миколайович сказав:

– Знаєш, що я тобі скажу... ти вже дорослий і нема чого тобі за мамину спідницю триматися. Я правильно кажу?

– Та... правильно. Я й не тримаюся.

– От і добре. Я в твоєму віці вже самостійний був. Я маю на увазі от що... будуть канікули, зимові, літні... Я б на твоєму місці роботу на канікулах роботу собі знайшов би. Сам подумай: приїдеш до матері – їй же зайві витрати. А їй і так не легко. Правильно я кажу?

– Та звичайно.

– От бачиш. Чоловіком треба бути, а не тухтієм. А село – воно село. Ти тепер хлопець столичний, жити маєш по-іншому. Не можна переривати навчально-виховний процес. А то і не відвикнеш бути селюком. Що за навчальний рік засвоїш, те за літо забудеш.

Сергій хотів щось заперечити, але він не звик сперечатися зі старшими, а цей чоловік, мабуть, був дуже великим начальником. Та й допомагає Сергієві. Сергій не погоджувався з Вадимом Миколайовичем, але нехай собі говорить. Хлопець потім сам у всьому розбереться. Не буде він і справді з ним сперечатися.

А тепер їхав і думав, що мабуть-таки треба було трохи посперечатися. Це якось гнітило. Але незабаром хлопець відігнав від себе поганий настрій і надокучливі розмірковування. А з часом і зовсім про них забув.

Химка одержувала від сина листи. Носилася з ними ледве не по всьому селу. Яка ж то для матері втіха, коли у сина все гаразд. Спершу писав, що важко з мовою, бо тут все тільки по-російськи. А потім, видно, звик, бо і в листах своїх почав подекуди російських слів докидати. Та Химка в тому не бачила лиха: звісно, дитина на чужині, не чує рідної мови то й відвикає. Чекала вже тих канікул, як божого змилювання. Та син написав, що не приїде: робота йому підвернулася. Грошей заробить – то й одягнеться трохи, бо тут ходять не так, як у селі. А він же не хоче бути гіршим за других. Боже борони! Хіба Химка що?.. Просто бачити його дуже хочеться. Але якщо вже так треба... і заплакала. А потім написала сину, що, якщо йому так ніколи, то може б вона до нього приїхала. Візьме сала, муки, кілька курок заріже, ще там чого. Там же все купити треба. Відповідь прийшла дуже швидко. Здавалося, хлопець аж перелякався, щоб мати і справді не надумала приїхати. Він писав їй, що вона тут загубиться, що тут сила-силенна людей і машин, і ще таке метро, що попід землею йде. Куди їй! І Химка скорилася. Жила листами. Спершу Сергій писав часто, потім все рідше і нарешті зійшов до привітальних листівок: з Жовтневими святами, з Новим роком, Днем 8-го Березня, з Святом 1-го Травня і Днем Перемоги. На листівках були все ті ж троянди та маки, що й важко було їх відрізнити. З листівок Химка знала, що її син живий і здоровий. Спершу Химка часто плакала, а потім звикла, бо кажуть, що людина до всього звикає. Мусила жити, хоча й не знала, для чого їй те життя, якщо синові вона не потрібна.

А то якось таки одержала листа. Син писав, що вже закінчив науку, але його лишають у Москві для ще вищої науки. А ще син писав, що женився і що в них незабаром буде дитина. Боже мій, Химка вже так плакала, ніби лихо яке її спіткало. Женився! Без матері! А тепер у неї буде онуча, якого вона також не побачить. Просила сина, щоб приїхав з невісткою в гості, та сину явно було не до неї.

А роки йшли. А Химка старілася разом із своєю хатою. Обидві вони наче й розуміли одна одну і вже давно скорилися своїй долі – доживали віку.

Химка сиділа біля вікна і щось шила. Треба було кидати те шитво, бо вже вечоріло і Химка ледве що бачила. У сінях щось зашамотіло. Хтось потемки явно не міг знайти клямку. Хто б це?.. Двері відчинилися – і до хати увійшов високий статечний чоловік, а з ним білявенький хлопчик років дванадцяти.

– Добри вечір, – привітався чоловік. – А чого це Ви світла не світите? Ми було подумали, що нема нікого.

– Я зараз... я засиділася так...

Химка кинулася світити світло. Руки тремтіли. Лелечко, як тремтіли. Хто ж це? Таке щось знайоме, що аж лячно.

– Мамо, не впізнали?

– Боже мій!

І стояла, не сміючи обняти того здорованя і назвати його сином.

– А це – Ваш онук Миколка.

І до хлопчика:

– Николай, поздоровайся с бабушкой. Я тебе говорил...

Він, мамо, по-нашому не вміє.

Хлопчик переминався з ноги на ногу і розглядався по хаті.

– Ну ... я что сказал, – посуворішав батько.

– Здравствуйте, бабушка, – вичавив з себе Миколка.

Химка кинулася цілувати обох. А потім заплакала, заметушилася, не знаючи, що їй почати.

– Та ви сідайте, відпочивайте. А я... ось зараз борщ загрію. А там корову видною – молочка свіженького нап'єтєся. Там у городі такого нема. А чому ж невісточка не приїхала?

– Катерина?

Химка подумала, що й не знала досі, як і звать її невістку.

– Егеж, Катруся чому не приїхала?

– Та вона... колись і вона приїде. Не можемо ж ми всі разом.

Не міг же сказати Сергій Вадимович, що його Катерина криком кричала, як почула, що він хоче взяти Миколку в “хохляндію”, до тих бандерівців. А Сергію Вадимовичу наче зробилося щось, як чари якісь йому давано:

– Поїду – і все. І сина візьму – нехай мати на внука подивиться. Двадцять п’ять років я не бачив матері. А тепер поїду. І не кричи.

Двадцять п’ять років... невже двадцять п’ять? Так, двадцять п’ять... Виходив з цієї хати щойно після випускного. Боже мій, як це було давно... Професор окинув поглядом мамині статки. Все як колись: тут нічого не міняється. Струганий з дощок стіл, застелений полотняним обрусом, табуретки, два металевих ліжка, старенька шафа. Як вона ще не розвалилася? А ще стара скриня – мамина дівочина. І горло перехопило. Мати професора! Соромно Сергію Вадимовичу. Ні, не сором... є більш яскраве українське слово: ганьба!

– Мамо, а чому Ви ніколи не писали, що бідуєте? Я б Вам...

І сам почервонів, бо ж хіба мама мала про те писати? Хіба він не знав того сам?..

– Та що ти, сину! Хіба ж я бідую? Маю курей, поросятко, корову. Важко вже її тримати: годувати нічим, пасти ніде та й нікому, але ще тримаю. Пенсію маю – дванадцять рублів – на мило та ще там на що...

– Ну, от що... – професор зробив паузу, бо уявив собі, що буде, якщо...

– Ми заберемо Вас до нас у Москву. Будете жити з нами. Квартира у нас велика.

– Та що ти! Бог з тобою! Що б я там в тій Москві робила? Тут у мене город, сусіди, господарка. А там що?

Сергій Вадимович полегшено зітхнув. Потім сам подумки глумився над собою: “Що, професоре? Втішився, що мати відмовилася? Знав, що відмовиться, тому й запропонував.

А якби погодилась? Що тоді? Що б ти робив?” І відмахнувся сам від себе.

Химка тихо молилася, дякувала Богу, що послав їй таку радість – побачити сина і внука. Тепер можна і вмирати...

Перед партійними зборами Семен Харитонович підійшов до Вадима Миколайовича.

– Ти чув, Миколайовичу, син твій приїхав.

– Та пішов ти... набридли. Вдома моя жити не дає, а тут ще ти. Я думав, спроваджу його – то буду мати спокій. Та де там! Жінка, як сказала:

– Ага, – каже, – як байстрюку – то в Москву вчитися! А про свого подумати нікому!

– Ніби я винен, що мій лобуряка тільки пив би та гуляв би – спасу з ним нема.

– А той – професор. Так що ти недаремно старався. Тільки Химку шкода: наплакалася за ним.

– Нехай би була не родила. Мене теж шкода. Я теж натерпівся.

– Ну, пробач, що я... думав, тобі приємно буде.

– К чорту! Приємно! Набридло.

– Та ти не гарячкуй, не бери так до серця. Подумаєш! Що, ніхто коханок не має?

– Всі мають – всім сходить. А до мене причепилися.

– Та ти плюнь! Нічого особливого. Банальна історія. Ну, пішли, здається, збори починаються...

ТІТКА КСЕНЬКА

Тітка Ксенька жила собі на краю села у старій, але міцній та просторій хаті з коморою та верандою, з світлицею та ще двома сонячними кімнатами. Хата була збудована, очевидно, для великої родини. Та тітка Ксенька жила сама: дітей не мала та й роду ніякого у неї не було. Що вже чепурна була та охайна, а що вже господиня – то на все село. Ніхто на селі не міг би спекти кращого хліба чи короваю, ні в кого на селі не було такого чистого та упорядкованого городу.

Ніхто до ладу не знав, скільки років має тітка Ксенька. Виглядала вона на п'ятдесят, а казали всяке.

– Та вона у війну либонь вже дівувала, – говорили одні.

– Та вона дівувала ще з старою Горпиною, а тій вже давно сімдесят минуло.

А що вже на язык гостра була: кого треба, то так відбриє, що потім у селі проходу не дадуть.

Якось у село старший чоловік один прибився: не з добра, мабуть. Шукав жінку якусь, вдову чи розвідницю, де б можна було пристати, аби віку свого дожити. Кажуть, з невісткою не вжився, чи невістка з ним...

– Ой, так-так... А кому тепер старі потрібні, – зітхала стара Климиха.

А Текля ущипливо зауважувала:

– Вам, діду, либонь свататися пізнувало. У вашому віці треба сидіти вдома та правнуків бавити.

Чоловік мовчав, тільки скрушно хитав головою. Був у чистій новій сорочці, у напрасованих штанях, справляв враження пещеного та доглянутого.

– А чому Ви, діду, на радіо не напишете? Там тепер наречених шукають. Як для вас, то, може, і безплатно знайшли б.

– Ану, цитуйте! Сорому не маєте! – гарикнула на гостроязких таки ж Горпина. – Чоловік до нас, можна сказати, з бідою своєю прийшов, а ви... Давайте краще подумаймо, до кого б йому...

Запала тиша. Потім хтось невпевнено сказав:

– А що, коли до Ксеньки? Самотою живе. І хата у неї простора.

– А що? Може й справді до Ксеньки?

– Та не схоче вона.

– А звідки знаєте, що не схоче? Думаєте, їй самотність не набридла?

– Треба за нею послати.

Послали Климишиного хлопця, бо більше ніхто не зважився до тітки Ксеньки йти. То був підліток років п'ятнадцяти, язикатий і задирикуватий.

– Тітко Ксенько, – гукнув хлопець з порога, аж та здригнулася.

– А щоб тобі! Та чого так кричиш?

Хлопець задихано відхекувався.

– Тітко Ксенько, Ви не хочете вийти заміж?

– Ти диви! Ще молоко не обсохло, а воно про заміж! Це ж хто тебе, такого сватача, до мене прислав? Чи сам придумав?

– Ні, не сам...

– Заміж! А яка ж дурепа не хоче заміж? Хіба та, що її не беруть.

– Бабо Ксенько, – хлопець від хвилювання явно сказав не те, бо тітка Ксенька терпіти не могла, коли її називали бабою.

– Яка я тобі баба? Я що пупця тобі в'язала?

Хлопець почервонів:

– І чого ображатися? Ви таки вже старі. Моя баба каже, що Ви ще з нею дівували.

– Ото твоя баба і стара, коли так каже, бо тебе, харцизюку і нечому, має. А я, слава Богу, не маю, то ніяка я не баба... То що ти там торочив? За який заміж? І чого з тим до мене прийшов?

– Та... там дідусь один прийшов... Нічого такий. Його невістка з дому вигнала. Шукає, де б пристати. Так ото мене до Вас прислали.

Хлопець знітився.

– Не дідусь, а старший чоловік, і не баби, а жінки... І як таких вас в школі вчать? Приведи того чоловіка сюди. Я з ним поговорю. Не будемо ж і справді в центрі села сватання

влаштувати... Тільки нехай ті сороки не йдуть: нам самим поговорити треба... А своїй бабі скажи, щоб до тебе паска взяла та розуму тебе навчила. Ну, іди вже.

За якусь часину до воріт тітки Ксеньки йшов Климишин хлопець з кремезним невисоким на зріст чоловіком, а за ними на якійсь відстані – гурт цікавих жінок. Жінки біля воріт зупинилися, а хлопець з Миколою Григоровичем, так звали кремезного чоловіка, до хати пішли.

– Слава Ісусу Христу, – знічено привітався подорожній.

– Слава навіки.

Тітка Ксенька вся зашарілася, немов аж помолодшала.

– Проходьте та сідайте. Нехай старости сідають.

– Які там вже наші старости – горе одне.

– А чом же так відразу на старостів? Старости – як старости... А горе, чоловіче добрий, за порогом лишати треба. І нехай воно собі йде на гори та ліси, у нетрі нетрющі, де птиця не пролітає, де звір не пробігає, де нога чоловічеська не ступає. Сказала це швидко, скоромовкою. А потім до хлопця:

– А ти вже, хлопче, іди собі. І скажи тим вертихвісткам: нехай теж ідуть. Нема чого біля моїх воріт стовбичити та неславу мені робити. Треба буде – покличу, без них не обійдеться.

Зачинила за хлопцем двері і знову повернулася до прибульця.

– Розкажи ж, чоловіче добрий, що трапилося у твоєму житті. Бо ж не з доброго дива ти свататися прийшов.

– Та не з дива, а з горя, молодиче.

– Він знову за своє! Та не клич ти його, оте горе, не згадуй, бо так і за тобою ходитиме.

– Не буду, не буду... А ви часом не чаклунка? – спитав з цікавістю, а не з острахом.

– А чом би й не чаклунка, коли начаклувала собі тебе?

Обоє засміялися. Голос у Миколи Григоровича бів несподівано низький, аж густий, а сміх – молодий і оксамитовий. Чоловік якось аж здивувався:

– Я вже так давно не сміявся, думав, що й відівчився...

– Е, сміх – це найперше. Встав – перехрестись, усміхнись, а тоді вже й за ложку берись. А то день на тебе

розсердиться, що ти його без усмішки зустрічаєш, – та й не поталанить тобі.

– Ви так цікаво говорите – вік би слухав...

– Гляди, ще закохаєшся чого доброго. Сам же сказав, що я чаклунка.

– А чого ж... В таку молодичку і закохатись не гріх... Аж самому чудно. Я вже думав, що геть засох, як ото пеньок, а воно ж – ні...

Отак розмовляли собі, а тітка Ксенька на стіл лагодила. Ставила хліб і сіль, борщ, пампушки з часником. З комірчини принесла пляшку наливки.

– Сідай вже до столу. Гостей не чекала – то вже вибачай: що є.

Чоловік вдихнув запах гарячого борщу.

– Вже давно такого борщу не їв. Либонь, ще коли жінка жива була...

– Жінка померла?

– Так.

– Давно?

– Вже двадцять п'ять літ буде.

– І чом не женився вдруге?

– Любив її, сумував за нею. А ще – двоє дітей, два хлопці... Боявся, щоб мачуха не кривдила.

– А тепер що?

– Звісно що... Старший син кудись на заробітки подався. А молодший додому оженився. Я думав собі: прийде невістка – і я нарешті відпочину: сорочку випере, страви якоїсь зварить. Та де там! Все їй не так, все буркоче на мене, куском хліба дорікає. А ще ж і не їв їхнього хліба, ще й на них заробляв. Я чоловік майстровий – столярюю трохи: тому – вікна, тому – двері, тому – скриню чи ослінчика якого... Не бозна-які гроші, та все ж...

– А що ж то ти, Григоровичу, дав собі так на голову сісти?

– Та... характер у мене такий. Ще моя небіжка казала: тобі б, каже, бабою бути. Характер такий...

– Ну, то от що... поживеш у мене. Мені вже ворота дьогтем не маститимуть. Придивимось одне до одного, а там видно буде.

– А Ваш чоловік де?

– Нема у мене чоловіка.

– А був?

– І не було ніколи... Дівка я... Розумієш?

Найсправжнісінька дівка...

Чоловік непорозуміло глядів на тітку Ксеньку.

– Що? Дивуєшся? А ти не дивуйся.

Зітхнула.

– Хлопця мого вбили... Бандерівцем був... Там у яру за селом їх розстріляли. І поховати по-людськи не дали. Я в ночі потай разом з Горпиною пішла туди, знайшла його і поховала. Колись підемо – я покажу тобі, де спить моє дівування... Тужила я довго. Скімлила отут у своїй хаті, як той побитий пес, а потім кричала, наче божевільна. Думала, що й справді з ума зйду... Хотіла руки на себе накласти – та гріха побоялася... Потім взяла себе в руки: треба жити. Отак і живу... Дівкою...

Вже давно обляглося село. А в тітки Ксеньки світилося. Тут, на перехресті доріг, зійшлися і обнялися дві долі, що йшли до сих пір різними шляхами...

КУДЛАЙ

Я сиділа на зупинці і чекала автобуса. До мене підійшов собака і попросив: “Погладь мене”. Ну, звичайно ж, не словами попросив, а всією своєю істотою, собачими відданими очима. Я погладила... Раз... Потім ще... Ну чому ж не зробити приємність комусь і собі?

– Ти чий? – спитала я.

– Нічий, – відповіли мені худі ребра і весь його закудланий вигляд.

– Їсти хочеш? – спитала я (досить безглузде запитання).

“Їсти!” Собака знав це слово, але забув, як це робиться.

– Булочку будеш? – запитала я.

Ну, звичайно ж, буде: і булочку, і залишок ковбаси. Жаль, що більше нічого нема... Собака віддано вклався біля моїх ніг.

– Розумієш, – сказала я, – зараз прийде автобус – і я мушу йти. Зрозумів?

Собака розумів, але вперто лежав. Автобус явно затримувався. Я нервувала і врешті – решт зрозуміла, що спізнилася і вже нікуди не встигну. Я встала, щоб іти додому. Собака злякано глянув на мене і також встав.

– Пішли? – запитала я.

– Пішли! – радісно відповів мені верткий хвіст, вуха і вся собача постава.

Я відімкнула двері. Собака запитально зупинився біля порога.

– Заходь, – запросила я.

– А можна? – спитали собачині очі.

– Заходь, заходь... Тільки де ж у нас буде твоє місце?

“Місце! Місце!” Собака знає це слово! Це, коли дім, тепло, їжа... Боже мій, що я роблю? Хіба я збиралася заводити собаку?.. Ну, однаково... вже пізно. Я стелю маленький килимок. Собака втомлено і якимось замріяно лягає.

– Е, почекай, ще будемо купатися, – кажу я.

“Купатися!” Це також собака знає. Це, коли тепла вода і мило. Тепла вода – це добре, а от мило... А ще потім буде трохи холодно...

СКАЖИ МЕНІ ПРАВДУ

– Не бійся: я тебе обгорну маленькою дитячою ковдрочкою... Ось так.

Собака засипає.

– Послухай, а як тебе звати? – раптом питаю я.

Цього собака не розуміє.

– Ім'я твоє яке? – пояснюю я. – Ну, скажімо, Джульбарс, Дік, Лорд, Пушок... – почала я перебирати собачі імена. Собака, здавалося, зрозумів. Дивився на мене розумними очима, але серед названих імен його імені явно не було. Я вешталась по кухні і час від часу називала все нові і нові собачі імена., що приходили мені до голови.

– Тузик, Джек, Рекс, – називала я, але вгадати було важко, майже неможливо. Собака дивився на мене уважно, ніби знав, як це важливо.

– Бім, Пірат (прийде ж таке в голову). Бобик, Шарик...

І раптом собака якось дивно вискnuв і загавкав. Я зупинилась.

– Шарик? – здивовано запитала я. Відповідали мені і хвіст, і вуха, і вся собача істота.

– Шарик... Ну і вбога ж фантазія у твоїх колишніх господарів. Ну який же ти Шарик? Ти... – я задумалась. – Ти... Кудлай. Зрозумів? Кудлай.

Собака спантеличено дивився на мене.

– Нічого, звикнеш, – запевнила я.

– А зараз, Кудлайчику, підемо гуляти.

Тут почалося щось незвичайне.

Кожна собака любить і знає це слово.

Знав його і Шарик, тобто Кудлай. Так, він знав це слово. З ним його колись вивели з дому, завезли кудись і лишили. І з того часу він більше не мав ні свого дому, ні свого місця, ні своєї миски. Собака злякався того слова і почав... плакати. З очей котилися великі сльози, на обличчі... ні, ні, я не помилилася: не на морді, а на розумному собачому обличчі була розпука, відчай і приреченість. Собака став. І тут я все зрозуміла. Зрозуміла те, чого не вміло розказати це розумне створіння. Я сіла на собачий килимок, обняла обома руками собачу шию і теж заплакала. Ми плакали обое: собака і я. Плакали за людською добротою, бо ні собака, ні я не розуміли, куди вона часом дівається...

– Скажіть мені правду, бабуню, а Ви і справді були колись молоді?

Онука Улянка сиділа на колінах у баби Зоні і дивилася на неї цікавими оченятами. Баба Зоня посміхнулася і погладила дівчинку по голівці, а потім трохи сумно зітхнула.

– Була, дитино. Почекай, я зараз тобі покажу...

І дістала родинний альбом з фотографіями. Вони обидві деякий час мовчки гортали сторінки альбома, вдивляючись в рідні обличчя.

– А це хто? – зацікавлено спитала дівчинка.

– Це твій дідусь.

– Дідусь? Та який же він дідусь? Це хлопець якийсь.

– Просто він не встиг постаріти – помер швидко. Так завжди буває, Улясю: спершу людина маленька, потім вона росте, а вже потім старіє.

– І я так буду?

– І ти, аякже!

– І я колись стану бабунею?

– Неодмінно станеш. Тільки це буде дуже нескоро.

– Не хочу бути бабунею.

– А чому? Це дуже цікаво. Матимеш таку онучку, як ти, і вона тебе ось так питатиме, як ти питаєш мене.

– Нехай тільки спробує. Я їй як дам ляпця.

Баба Зоня засміялася.

– От тобі й маєш! Я ж тобі ляпця не даю.

– Бо Ви в мене добрі.

Дівчинка пригорнулася до бабуні.

– І ти будеш доброю. Аякже! У нас в роду недобрих не було.

Улянка побігла собі бавитися, а баба Зоня схилилася над альбомом і її огорнули спогади.

Баба Зоня ще не дуже й стара, та всякого набачилася на своєму віку. Вона добре пам'ятала, хоч була тоді ще зовсім мала, як Львів став радянським. Їх тоді зібрали якісь дядьки, вдягнуті не по-нашому, і сказали, що їх нарешті визволили і що вони тепер всі вільні. Зоня тоді ще нічого не розуміла, хто кого

і від кого визволив. Тато чомусь з того визволення не радів, а, прийшовши додому, сказав:

– А най то шляк трафить! Ой, стара, побачиш, ще нам те визволення боком вилізе.

Зоня тоді у те все не дуже вникала. Їй що? Бігала собі з дітьми. Мешкали вони тоді на Личаківці, та часом їздили старим трамваєм до бабусі, що жила в підвалі, тому, певно, і вулиця так називалася – Підвальна.

А потім була війна. Падали бомби – і це було дуже страшно. Тата забрали на фронт, і Зоня жила тепер з мамою. А потім до них переселилася і бабуся. Тепер вони вже нікуди не їздили. Хіба що мама або бабуся ходили що-небудь міняти. Спершу вони вибирали всякі симпатичні порцелянові дрібнички, а замість них приносили хліб, муку або вузлик з крупою. А коли все з'їдалося, хтось вирушав знову. Мама зітхнула – і зняла свої кульчики, що їй колись подарував татко. А потім почали міняти одяг: татові чоботи, мамині сукні, хустки.

– Мамо, а що буде, коли у нас вже нічого буде міняти? – спитала Зоня.

Мама вдавано засміялася.

– О, до того часу вже наш тато повернеться.

Замість тата у Львів ввійшли німці. Стало ще страшніше. Тепер їх знову зібрали, і німець через поліцейського сказав, що їх нарешті визволили, і вони тепер будуть жити по-новому. Але по-новому вони не зажили. Хіба що з харчами стало ще сутужніше, бо витикатися щось міняти боялися. Знайомий поліцейський запропонував мамі влаштуватися прибирати в комендатурі, та вона відмовилася: була ще молода і гарна і боялася зайвий раз потрапляти німцям на очі.

Але несподівано їм поталанило: з села приїхала далека їхня родичка тітка Марія. І як вона добралася – один тільки Бог знає. Згадала-таки про них! Привезла трохи яєць, муки, солоного сиру, а головне – хліба.

– Німаки, бодай виздихали, всіх курей вирізали, – скаржилася.

– Я якось в хлівчину дві курки сховала – ото й уціліли.

А потім була Перемога. Стрілянина, салюти. Але

страшно не було, бо всі раділи і посміхалися. Декотрі плакали, але також посміхалися. Аж чудно Зоні було таке дивитися.

І нарешті повернувся тато. Він трохи накульгував на праву ногу і був увесь сивий. Та то було пусте – добре, що живий повернувся. Так казала Зонина мама. І знову всі плакали: і мама, і бабуся, і навіть тато. Того вже Зоня ніяк не розуміла: радіти треба, а вони плачуть.

А потім їх знову зібрав дядечко, вдягнений не по-нашому і сказав, що їх нарешті визволили. Коли прийшли додому, Зоня спитала:

– Тату, доки нас вже будуть визволяти?

– Доти, донечко, доки так нам шиї мотуззям не позатягують, що ми й гикнемо.

Зоні стало страшно: і що тато таке каже? Втрутилася мама:

– Нащо дитині дурне говориш? Вона ж ще мала. Бачиш, як перелякалася.

– Нічого, доню, не лякайся. Ти ще доживеш до інших часів. Ми з мамою вже ні. А ти доживеш. Ти ще побачиш, як замає наш жовто-синій прапор. Запам'ятай: жовто-синій – це наш, Український прапор.

– І знову ти... нащо їй те знати? Ще комусь щось скаже.

– Не скаже. Правда, мала, не скажеш?

Зоня кивнула.

– Вона ж розумних батьків дитина, не те, що другі...

І зовсім серйозно до мами:

– А знати мусить. Бо хто їй потім розкаже, коли нас не буде? Ніколи чекати, доки подорослішає. Часи такі настали, що...

І скрушно махнув рукою.

Наш тато, наче у воду дивився. Ми з мамою та бабуся ледве вибралися на село – провідати тітку Марію. А коли повернулися... а коли повернулися, татка не було: його забрали. Згадали, що він у німецькому полоні був. Хіба ж то була його вина? Вини ніхто не питав. Забрали – і все. Ще трохи потримали у Львові, а потім – на Сибір. Чи доїхав батько до того Сибіру, не знали. Може, десь помер у дорозі, а може й розстріляли, бо до роботи він не годився: мав поранення та й

здоров'я вже було надірване. Звістки від нього вони так і не дочекалися. А може й не везли його нікуди, а тут десь у Львові закатували та й закопали в котрійсь із тюрем. Он які розкопки було зроблено, он скільки болю та мук людських було розкопано. Баба Зоня теж туди ходила, дивилася на ті кістки. Та хіба по кістках впізнаєш?..

Відплакали, відсумували. Зоня ходила до школи. Носила піонерський галстук, крокувала в піонерських колонах. Про батька, щоправда, ніхто їй не нагадував. Росла і вчилася, як сотні інших. Та ніяк не могла збагнути, чому в школі всі наперебій кажуть, що Бога нема.

– Як це нема? – пробувала заперечити Зоня. – А Паска? А Різдво?

– Вигадки все це, – запевняла вчителька і чомусь ховала очі.

– Мамо, а чому вони всі брешуть? – питала дівчинка у мами, прийшовши додому.

– Хто бреше? – дивувалася мама.

– Та всі вчителі.

– Фе, Зоню. Встидайся. Не можна так казати. Та ще про вчителів. Вчителі не можуть брехати, бо вони – вчителі.

– А чому вони кажуть, що Бога нема?

– Ну... – мама зітхнула. – Так вони мусять казати, бо їх звільнять з роботи.

– Хто звільнить?

– Влада.

– То виходить, що влада бреше? Це та сама влада, що розстріляла нашого татка? Як я її ненавиджу!

– Цить, дитино, цить. Ніколи і нікому не повторюй тих слів.

– Та я знаю, мамо. Але скажіть мені правду, за що розстріляли нашого татка? Мама заплакала.

– Хто його знає, дитино. Хіба ж я знаю? Він нікому нічого поганого не зробив. Кажуть, нібито за те, що в полоні німецькому був. А хіба ж він зі своєї волі в той полон попав? Війна ж яка йшла. Та чи йому там солодко було? Повернувся хворий, поранений, а тут – на тобі!.. А я так думаю, Зоню... а

може його ще й не розстріляли. От колись несподівано об'явиться наш тато...

Бідна мама. Вона й досі все ще сподівається.

– А чому він тоді не пише?

– Ну... може, йому не можна... А про вчителів, дитино, ти більше ніколи так не кажи. Їм також нелегко. Пам'ятай про це.

Вона пам'ятала. Але ж декотрі з них вже так старалися: не за страх, а на совість. Ну, скажімо, хто заставляв їх хрестики у дітей зривати? Образливо. А розганяти на Великдень дітей з-під церкви? Декотрі вчителі робили вигляд, що їх взагалі не бачать, а декотрі... ні, мама не права. Серед вчителів багато перекинчиків.

Зоня більше вже не сперечалася з учителями, не доводила, що Бог є. Вона якось заховалася у собі, стала потайною. Іноді мама питала:

– Ну, як там в школі?

– Блазнюємо потрохи.

– Зоню, перестань. Ну що ти таке говориш? Школа ж не цирк.

– То й що? Однак блазнюємо. Вчителі роблять вигляд, що вірять у прихід комунізму, а ми робимо вигляд, що віримо вчителям.

– Зоню!

– Мамо, я вже не маленька. Давайте хоч вдома не будемо блазнювати.

Мама скрушно зітхала і думала: “І що воно буде з тієї дитини? Хотілося, щоб далі вчилася. А чи то вдасться?..”

З навчанням не вийшло. Спробувала в інститут – завалили. І всім було зрозуміло, що навмисне. Більше не пробувала. Не хотіла принижуватися. На юному дівочому личку звідкілясь раптом взялася сувора зморшка – не за віком сувора. Пішла на завод, де працювала її мама. Вранці гули гудки. Кожен робітник безпомилково міг вирізнути гудок своєї фабрики чи свого заводу. Зоня – також. Вона злилася з масою робітниць, стала такою ж, як і всі. Завод якось вмів їх нівелювати, робити сірими, безликими, ніякими. Здавалося, що навіть голоси в них стали однакові. Робота – дім – робота.

Спробувала піти в кіно, але там теж була робота. Солодких “переживательних” індійських фільмів дівчина не любила. От і сиділа вдома або в бібліотеці.

– Якась ти в мене, Зоню, не така, як усі, – журилася мама.

– Так це ж добре, – посміхалася дівчина, але якось сумно посміхалася.

– Це ж добре, мамо. Бо хіба краще – як усі?

– Але ж, Зоню, ти молода. І гарна, мушу сказати. Треба б тобі з молоддю. Треба заміж вийти, щоб я онуків діждалася.

– Заміж? За кого? Де, мамо, той хлопець, в котрого можна закохатися? Все, як не п'яниця, то дурень. Окрім матюків, від них нічого не почувеш.

Якось Зоня прийшла з роботи розпашіла і схвильована. Вона довго вагалася, знічено ходила з хати на кухню і назад, наче хотіла щось сказати, а потім передумувала, щоб знову пориватися.

– Мамо, – таки зважилася. – Скажіть мені правду... а Ви... любили мого тата?

– Отакої! – мати покинула, що там робила, і мрійно задивилася... либонь у своє минуле. Вона зараз не бачила ні доньки, ні кухні. Вона бачила себе, струнку гімназистку, і його, Андрія, високого, дужого студента університету. Вона бачила його так виразно, що, здавалося, якби простягла руку, то доторкнулася б до нього. І пісню чула. Що це за пісня? А-а, це вони з Андрієм співають у два голоси.

Скажи мені правду,
мій любий козаче,
що діяти серцю,
як серце болить?

– Мамо, – вона повернулася, повернулася зі свого минулого, наче вигулькнула з води, і знетямлено подивилася на свою доньку.

– Зоню, скажи мені правду: у тебе хтось є?

– Ви не відповідали мені.

– Ти про що?.. А-а, чи я любила твого батька? Знаєш, дитино... важкі то були роки... Але я б хотіла, аби ти зазнала того щастя, що зазнала я з твоїм батьком... Скажи мені правду,

моя дитино, у тебе хтось є? Бачу, бачу. Можеш не казати. Слава Богу.

– Мамо, я виходжу заміж.

– Заміж? Так відразу? Хто ж він? Чи ти давно знаєшся з ним?

– Знаюся? Ні, мамо, то не те...

– Я хотіла сказати... ти його любиш?

– Ну... не знаю ще. Я, напевно, його полюблю. Він хороший. Але заміж я мушу вийти вже.

– Мусиш? – мати пополотніла.

– Ні, мамо, ні, не лякайся, – Зоня почервоніла ще більше і розсміялася.

– Не треба мене так лякати.

– Ні, мамо, нічого такого. Просто... Василь повернувся з Сибіру. Політичний він. У Львові його не приписують. А де ж йому ще жити, як не у Львові? А без приписки і мови не може бути хоч про яку-небудь роботу. Я вийду за нього заміж, і ми його припишемо до себе. От і все.

– Це ти сама придумала? Чи хтось розумний допомагав?

– А що, зле придумала?

– Чи ти, дівко, з глузду з'їхала? Хлопець з тюрми, а вона заміж! Ще й приписати! Щоб потім самим опинитися на вулиці?

– Мамо, він не злочинець, він політичний. Як наш тато.

– Цить мені! Знайшла до кого рівняти! Так от що я тобі скажу: не смій і думати. Все. Більше ніяких розмов.

– Мамо, Ви ж у мене добрі, – і Зоня заплакала.

– Хліб добрий, дівонько.

– Ви ж всіх жаліли, всім допомагали.

– Але ж не до такої глупоти, щоб приписати до себе до хати якогось провідивіта та ще й дочку йому свою віддати. Ти просто божевільна. Твоє місце на кульпарківський.

– Може. Скорше за все – так і є. Та я все одно вийду заміж. За Василя.

– Чи тебе зачаровано? Чи обморочено? Чи тобі щось пороблено? – плакала мати. Зоні було жаль її, жаль було і Василя, і себе. Серце рвалося в неї з грудей, а що робити, чим зарадити, дівчина не знала. Вона знала лише, що мусить

допомогти Василеві, бо він був у скруті. І хоч мати сердилася, Зоня ставила Василя десь на одну плашку з своїм батьком – політичний. Хоч Зонин батько, власне, і політичним не був. І за що його?.. Зітхнула. Мати все ще плакала, а Зоня не знала, як її розрадити.

Раптом розчинилися двері – і на порозі став їхній приятель дядько Юхим. І тут-таки заgrimів його могутній бас.

– Добрий вечір або що! Вечеряти нема що... А ви чого це сидите поночі? Чому світла не світите?

Зоня кинулася до вимикача.

– Ага! Спіши! Нема летрики. Я вже стукав, стукав у двері, коли дивлюся – аж відчинено. От я і зайшов.

– Це знову ти, дівко, двері не зачинила, – крізь сльози дорікнула мати.

– Може й я, – якось байдуже сказала Зоня.

– Певно, що так. Колись без останньої сорочки лишилося.

– Ну, годі тобі, Олено, не сварися вже, – заспокоював маму дядько Юхим.

Юхим жив собі самотою. Жінка йому померла, другої не брав. Дітей Бог не дав, то віддавав своє тепло чужим людям. От хоча б Олені з Зонею. Та й то сказати: які вони чужі? Ще в студентські роки Андрій, Юхим і Микола Кравців були собі нерозлий-вода. Майже одночасно й поженилися. Подружбували на весіллі Андрія з Оленою – та й самі поженилися. І Миколиного сина Василя Юхим хрестив... Тільки нема вже ні Андрія, ні Миколи. Таке життя. Нічого не поробиш. Юхим умів розрадити чи порадити, або й так чим допомогти. Ось і зараз, здається, вчасно прийшов...

– А що тут у вас трапилося? Бачу, в обох очі на мокромі місці.

– Біда у нас, Юхиме.

– Біда? А я й не туди... з своїми жартами... Ну, що там у вас?

– Моя дівка заміж зібралася.

– Нарешті. Так хіба ж це біда? От, їй-Богу, зроду п'яницею не був, а вже на твоєму, Зоню, весіллі нап'юся. Чи не покличеш, га?

– Та... яке там весілля? – скрушно зітхнула Зоня, – он бачите...

– Перестань, Олено, що ти справді? Не буде ж вона вік біля тебе сидіти.

– А ти вже розкажуй, дочко, розкажуй до кінця, нехай знає... – спересердя крикнула мати та й ну знову плакати.

– Е, почекайте, почекайте... за кого йдеш, дівко?

– За Василя... – та й опустила голову.

– За якого Василя? А-а, я вже либонь знаю. Чи не за Кравціва?

– Так, за нього.

– Так, за того сибіряку. Ще й приписати його збирається. Чи ти чув таке?

– Цить, Олено, не кричи. А ти його хоч знаєш?

– Не знаю і знати не хочу. Добре, що он вона знає.

– А це ти даремно. Варта було б познайомитися з майбутнім зятем. Що ж ти, Зоню? Нехай би був прийшов, щоб все офіційно...

– Та... я знала, що так буде. Я згоріла б від сорому.

– Ну, от що, Олено: Василь – хлопець хороший. Журналіст, літератор. За те його і той... вони там серед студентів роботу проводили. Українську газету підпільно видавали, з-за кордону українські книжки діставали, тут розповсюджували. Наших авторів за кордоном видавали. Сама розумієш, за таке по голівці не гладять. Словом, наш хлопець. Василь, між іншим, мій хрещеник. Та ти й батька його маєш пам'ятати. Микола. Ще у вас на весіллі дружбою був. Він і я. Василь – сирота. Мати померла, коли він ще був маленьким, а батько помер, коли сина заарештували – не витримав. Хату забрали, а тепер хлопцеві ніде жити. Ніби реабілітували, а у Львові не приписують. А що на Сибірі був... що ж... це тепер не дивина. Якби живий був Андрій, він би радий був такому зятеві. Молодець, Зоню.

– Хвали, хвали її. У неї й роги виростуть. Я все життя вдовою пробідувала, а тепер ще й для неї долю таку уготувати? Здавалося, маминим сльозам краю не буде. Зоня розгублено теребила свої пальці. Юхим посуворішав.

– Ти, Олено, не кричи. Я на правах давнього друга Вашої родини скажу тобі так... Добру доньку ти виховала, справжню. Розумієш, я і сам Василя приписав би. І не побоявся б. Та до мене не припишуть. Його можуть приписати тільки до жінки. І то трудно буде. Так що...

Олена підняла голову і глянула на Юхима. Чи то від запаленої свічки, чи то від присмерку, що панував у хаті, лице в Юхима здавалося дуже суворим, ніби він ось-ось винесе вирок і Олені і Зоні, і всій радянській владі.

– Я не розумію. Яке мені діло до того Василя, котрого я навіть не знаю? Яке діло до нього моїй дочці, якщо вона його навіть не любить?

– А таке діло, – виважено сказав Юхим, – що ми – українці. Якщо не будемо триматися купки, то нас отак поодиноці перестріляють, а як кого – то на бублик чи пряник зловлять.

Сумувала свічка, сумували темні вікна, сумували образи на стіні. І батькова фотокартка – також сумувала. Якби в хаті нікого не було, Зоня б неодмінно у нього запитала. Вона б сказала:

– Скажи мені правду, татку, чого ти сумуєш?

Чомусь вона з батьком тепер була на “ти”. Вона не раз з ним отак собі розмовляла. І їй здавалося, що у фотографії мінявся настрій. Справді... ні, мама, мабуть, права: Зоня якась не зовсім здорова. Її думки перервав голос Юхима.

– Ти мене не слухаєш, Зоню.

– Вже слухаю.

– Я кажу: може поки що поживете у мене, доки мати заспокоїться.

– Ну, Юхиме, такого я від тебе не сподівалася.

Олена навіть плакати перестала. – Намовляй, намовляй дочку, аби йшла від матері – діло достойне.

– А що накажеш робити? Ти ж тут їм пекло влаштуєш.

– І влаштую. Це моя дочка. Що захочу, те їй і влаштую.

Голос Юхима знову посуворішав.

– Та вгомонися ти нарешті. Я ніколи не думав, що ти така.

– Яка це “така”?

– Навіжена.
– Не треба, Юхиме, бо посваримося. А я б того не хотіла.

– Чув би Андрій...

– Не згадуй Андрія.

– Згадувати треба там, де забули. Знаю, що пам’ятаєш.

Пробач...

Розійшлися кожен при своїй правоті. Місто облягала ніч. Пора було спати, бо завтра на роботу.

По короткім часі звістка про те, що Зоня виходить заміж, облетіла цех. Дива б не було, бо Зоня вже була не юна – двадцять п’ятка минула. Але всі знали її як дівчину занадто серйозну і неприступну. Багатьом хлопцям дівчина подобалася, але її навіть трохи побоювалися. Підійди до такої з залицяннями – то так відбриє, що другого разу подумаєш, чи підходити.

Поза плечі шепталися.

– А хто ж він?

– Та... якийсь, що був на Сибірі.

– Не може бути.

– Та от... виходить, що може.

– То виходить, що наші хлопці їй не підійшли.

– Така дівчина!

– Хто б міг подумати...

Зоню викликали в комітет комсомолу. Розмовляли вічна-віч з секретарем.

– Я чув, ти виходиш заміж?

– Так.

– Вітаю.

– Дякую.

– Хто ж він?

– Хлопець. Не з наших. Вам його прізвище нічого не скаже.

– Був суджений?

– Він реабілітований.

– Все одно. Я на твоєму місці подумав би перше, ніж робити такий крок.

– От коли будете на моєму місці, тоді й будете думати, а зараз... навіщо вам журитися чужими клопотами?

– Це клопоти не чужі. Ти – комсомолка.

– Я вже незабаром вийду з комсомолу.

– Як?

– За віком.

– А-а... ми думали тебе в партію рекомендувати. А ти своїм заміжжям все зіпсувала.

– А чи незабагато ви про всіх думаєте? А може б я сама трохи про себе подумала?

– Мусимо думати. Партію треба поповнювати вихідцями з робітничого класу. А то інтелігенція переважає.

– Так це ж добре.

– Ні, погано. Наша партія робітничо-селянська.

– Мені дуже жаль, але я партії нічим не можу зарадити.

– Що ти собі дозволяєш? Як ти зі мною розмовляєш? Ти ще поки що комсомолка.

– Я нічого поганого не сказала. Я просто хочу знати, для чого ви мене викликали.

– Хотів поговорити з тобою, а ти як той їжак.

– Бо ви втручаєтеся у мої особисті справи.

– Послухай, Софіє... ти дівчина розумна і, між іншим, гарна.

– Дякую.

– Невже ти не могла обрати собі хлопця з наших, заводських? Комсомольське весілля... сама розумієш.

– Не могла обрати нікого з наших заводських через те, що всі вони схожі на вас: увечері п'ють, а вдень на комсомольських зборах голосують за тверезий спосіб життя.

Секретар почервонів, як буряк. Кров ударила йому в обличчя. Він відкривав і закривав рот, як риба, хапаючи повітря. Зоня аж злякалася. Та секретар нарешті опанував себе і тихо сказав:

– Ти... ти... тебе треба в Сибір.

– Послухайте... можна, я вже піду, доки мене ще в Сибір не відправили. Мені ніколи.

– Що ж... іди. Раджу тобі все-таки подумати.

– Дякую.

Зоня вийшла. І чого вони всі до неї причепилися?

Вони з Василем зустрілися біля заводського клубу. В клуб не пішли, бо там була якась лекція. Не те, щоб вони мали щось проти доброї лекції, але незручно було дивитися на того нещасного лектора, котрий, відповідаючи на питання, часто змушений був відводити очі, бо не міг сказати людям все, що думав.

– Ходімо в Стрийський парк. Поговоримо з лебедями, – запропонував Василь.

– Ходімо. Я вже там сто років не була.

Вони бродили темними алеями, і старі дерева мовчки дивилися на них, знаючи, певно, наперед їхню долю, бо дерева знають більше, ніж люди. Ні, не мовчки. Дереву тихо шелестіли, наче перемовлялися між собою. Про що? Хто це знає?... Певно, про них, про Зоню і Василя – двох молодих людей, котрі чомусь вже встигли розгубити свою безжурність і веселий сміх. Лебеді плавали собі в своєму озеречку, білі і чорні, у них були свої клопоти, свої лебедині проблеми.

– Скажи мені правду, дівчино моя, чому засмучені твої оченята? – спитав Василь, закохано дивлячись на Зоню.

– Засмучені? Та ні, це здалося тобі. У мене все гаразд. Василь тихо заспівав:

Ой, ти, дівчино,
словами блудиш.
Сама не знаєш,
чи мене любиш...

– Скажи мені правду, адже не знаєш? Я вгадав?

Зоня сумно засміялася. В їхній родині вже якось так повелося, що після слів “скажи мені правду” треба було відповідати чесно. Тут вже злукавити не можна. Так вже було заведено.

– Не знаю. Справді не знаю.

Дівчина зашарілася.

– А як же ти погодилася вийти за мене заміж?

– Теж не знаю. Погодилася – та й все.

Василь сумно посміхнувся.

– Одне хоч знаю напевно, що не з користі, бо грошей у мене катма. Та й взагалі... нічого я ще не нажив, не надбав, окрім неблагоннадійності. Ти добре подумай, Софієчко моя.

– Та я подумала. А от ти... таке враження, що ти раптом завагався.

І в очах у дівчини загорілася смішинка. Хлопець пригорнув її і зашепотів палко і пристрасно:

– Зірньо моя! Я виглядав тебе в холодних ночах Сибіру. А ти все не сходила. Дякую тобі, що зійшла хоч тепер. Дівчина випручалася з парубочих обіймів.

– Не треба. Лебеді дивляться.

– Лебеді також кохають одне одного. Ще й як кохають. Нам би так... Мені б, Зоню, роботу знайти. Тут батько мій колись працював. Мене б взяли, та без львівської приписки не можна. Сама знаєш... замкнуте коло...

– От розпишемося – то й припишуть. До жінки припишуть?

– Зоню!

Василь пильно глянув їй у вічі.

– Це ти... так це ти для того погодилася?

Хлопець пильно на неї дивився – аж дівчина відвернулася.

– Скажи мені правду... тому й заміж виходиш?

У Зоні починалася та межа, після якої вона ставала їжакуватою.

– Я не розумію, - голос рішучий і владний, - я вчинила щось не так? Так, я дала згоду вийти за тебе заміж. Ти в тому вбачаєш щось крамольне? Розмови з мамою – я це розумію. З секретарем комсомольської організації – нехай. Але й ти? І ти проти мене? У чому моя провина? Що я поганого зробила? Чи може ти й справді передумав? То так і кажи – я не ображуся.

– Ти хочеш принести себе в жертву. Такої жертвості мені не треба.

Зоня спаленіла.

– Ах, так? Не треба? Тоді й мені не треба. Вийду заміж за першого ж п'яничку. Або ні... за першого хлопця, котрого зустріню на вулиці. Прощай!

– Зоню!

Та дівчина вже бігла по алеї. Бігти за нею не було сенсу. Що подумають люди? Хлопець так і залишився стояти, розгублено мнучи в пальцях якийсь листок. Що він наробив? Він любить її... тепер все. Зоня йому ніколи не пробачить... Лебеді непорозуміло дивилися на Василя, ніби намагаючись його

заспокоїти. Та що лебедям? Вони собі в парі, у них все гаразд. А от як бути йому, Василеві? Дівчина із-за нього стільки вистраждала. Певно ж і мати проти їхнього весілля, і комсомол, виявляється, її шпетив. А він того й не знав. Певно ж таки любить його. Чи неодмінно треба, щоб на шиї цілий день висіла? А він... і що тепер? Хлопець був у відчаї. Він ладен був... Та що вже?..

Зоня продовжувала ходити на роботу. Та була якась пригасла і неговірка. Надто цікавих вгамовувала своїм гострим язиком.

– Зоню, коли ж твоє весілля?

– Та от... не можу зважитися, за кого виходити: у старого ноги холодні, а в молодого грошей катма. От якби ноги молодого та з'єднати з грішми старого, тоді б я вийшла.

В цеху стояв регіт.

– Ото дівка!

– Куди тільки наші хлопці дивляться?

– Та хіба ж то хлопці? Вони ж її бояться.

– Фе, Зоню, встидайся! – припам'ятовувала її мати.

– Що про тебе люди подумають?

– А-а, нехай думають, що собі хочуть. Що мені до того?

А дівчата поза плечі шепталися:

– Її в комітет викликали. Може, щось сказали...

– А до чого тут комітет? Мене, дівчата, ніхто б не відговорив, якби я намірилася.

– Не будь така хоробра.

– Їй-Богу!

– А Зоньку, думаєш, залякали? Ні, не вірю. Не така вона. Тут щось не те.

А вдома мати питала:

– Скажи мені правду, дочко, що в тебе з тим Василем?

Розладналося чи як, що ти така сумна ходиш?

– Ми передумали. Так що можете спати спокійно.

– Зоню! – і матері взялося на сльози.

– Я Вас, мамо, не розумію: то Ви плакали, що я виходжу заміж, а тепер плачете, бо не виходжу. Ви ж не хотіли, щоб я виходила. От я й передумала. Чого ж тепер плакати?

– Не треба, дочко. Я ж розумію, що я тут ні до чого. Що там у тебе? Поділися з матір'ю – і тобі стане легше. Не така я вже й недобра. Виходь собі, за кого хочеш, хоч і за Василя. Я ж хіба що? Материнське серце болить. Хочеться, щоб у тебе в житті все добре склалося.

– Не треба про це. А легше мені вже ніколи не стане. Не треба плакати. Я ж не плачу. Минеться.

Василь теж ходив сам не свій. Що він накоїв? Сам зруйнував своє щастя. Своїми руками! Ото дурень! Дарма, що битий. І в кого тепер шукати допомоги?

І вирішив Василь піти до дядька Юхима. Хрещеним же батьком йому доводиться. Добрий то чоловік. Василів батько його за кращого приятеля мав.

Юхим саме був дома. Не здивувався, що прийшов Василь. Довго сиділи мовчки, курили. Хлопець не знав, як почати розмову. Але розмову почав Юхим. Він спитав:

– Яка між вами кішка пробігла? Чи мені про те не можна знати? Як не можна, то не кажи: я в душу не лізу.

– Та ні, дядьку Юхиме. Я, власне, за тим і прийшов. Допоможіть. Я дурне зробив.

– Ти? Дурне? На тебе це не схоже. Може, скривдив дівчину? Тоді від мене співчуття не чекай. Ви мені обоє однаково дорогі. Батьків Ваших знав. Тепер маю сам Вам обом за батька бути. Так що там у вас?

– Ні, Зоню я не скривдив. Я просто сказав їй, що мені не треба її жертвності. І вона...

– Гордий, значить? Ні друзів тобі не треба, ні коханої?

– Та ні, не те, дядьку Юхиме. Річ у тім, що вона ще й сама не знає, чи любить мене. Заміж виходить, а не знає. Це ж як?... А тепер вона образилася.

– А ти, значить, захотів красних слів і присяги? Присяга ж в церкві буде, коли шлюб братимете. Ой, молоді ви та амбітні. Мені б ваші проблеми і вашу молодість. Любить чи не любить... ти б, дурню, зараз глянув на неї – то відразу б зрозумів, чи любить. Схудла, змарніла, ходить, як з хреста знята. І на роботі розмови. Всі ж знали. Вона горда така ходила: заміж виходить! На перекір комсомолу. Ех, провчити б тебе.

– Дядьку Юхиме, допоможіть. Я ж люблю її. Я просто не зможу без неї.

– Ну, добре вже. Доведеться тебе брати на поруки. Гляди ж мені, Василю. Коли що, то не подивлюсь, що ти – мій хрещеник.

– Та я...

– Ну, добре, добре. Зараз і підемо.

– Отак зараз?

– А що? Саме і йти. При неділі. Щоб обидві вдома були. Таке, друже, відкладати не можна.

Взяли хлібину, пляшку горілки і, це вже неодмінно, квіти, – все, як годиться. Василь ніяковів

– У мене зараз грошей немає. Зароблю – віддам. З першої зарплати.

– Та хто тебе за гроші питає?

– Але, може... може, краще взяти якісь цукерки і шампанське?

– Ет, витребеньки! Це не наша традиція. Наші діди-прадіди зроду-віку шампанських не пили. Чарка горілки і хліб – от і все. Ти не сумнівайся, дядьку Юхим вже знає.

Обидві були вдома. Зоня зблідла. Стояла і не могла очей відвести від Василя. Хотіла відвести – і не могла. Мати заметушилася:

– Сідайте, прошу Вас.

І й собі скося глянула на Василя.

– Сядемо, сядемо, – басував Юхим, виставляючи на стіл все, що мав у своїй, як він казав, тайстрі.

– Наші батьки так жили, і нас так навчили, що без хліба та без чарки ніяке діло не робиться. Так от що, Олено... Юхим прокашлявся.

– Я багато говорити не вмію. У вас є дівчина, у нас є козак. То або так, або сяк давайте молодих поєднаємо, чаркою зап'ємо та й на весіллі погуляємо. Щоб козацькому роду не було переводу. То як? Віддасьте чи нехай ще підросте?

– Та я що? – Олена зашарілася, наче не доньку, а її саму сватали.

– Та я хіба ж проти? – сказала Олена, наче й не вона недавнечко... та хто вже те згадуватиме?

– То сідайте. А я зараз.
І метнулася до кухні. Зоня стояла бліда і спантеличена.
– А може ще й у мене хто б спитав? – обізвалася. Її бліді
лица починали потрохи рожевіти. Василь стояв, опустивши очі.
– Василю, – обізвався Юхим, – а я думав, що між вами
вже повна згода. Зоню, я ж був тоді при балачці з мамою.
– Це давно було, дядьку Юхиме.
– А по-моєму, не так вже й давно.
Василь підійшов до Зоні і взяв її за руку.
– Прости мені, Софіє. Я не можу без тебе. Давай будемо
разом.
– Та вона вже простила, – посміхнувся Юхим. – Правда,
Зоню?
Нарешті-таки фарба залляла все її лице і вона посміхнулася.
– Я ж казав. Ну, сідаймо вже.
Увійшла Олена, несучи макітру з варениками.
– Ото люблю, – сказав Юхим. – Люблю, щоб в макітрі.
Тоді в них зовсім інший смак.
І Юхим налив всім по повній чарці горілки.
– За таке діло треба пити по повній, щоб доля молодим
була вповні. В нелегкий час Ви, діти, еднаєтесь. Скажу Вам так:
Ви маєте бути не просто чоловіком і жінкою, а й однодумцями,
побратимами. А для того треба чимало сил. Та, думаю, у вас їх
стане.

На тому й хотілося б зупинити свою розповідь. Нехай
би Зоня і Василь отак і залишилися б молодими та гарними в
пам'яті читачів. А в житті? В житті не так. В житті...

Були ще арешти, бо Василь не сидів, склавши руки.
Були тривоги, суди, передачі. Викликали Зоню, вимагали, аби
вплинула на свого чоловіка, щоб розкався. Просили,
погрожували, обіцяли золоті гори. Не зламалася. Не
спокусилася на ті обіцянки. І Василь не зламався. Як тільки
його випускали, знову включався в активне життя. Зоня не
спиняла. Хоч у них на той час було вже двоє дітей.

– Скажи мені правду, Василю, – питала в нього Зоня,
– ти віриш в те, за що боришся?
– А ти ж хіба не віриш?

– Не знаю. Іноді мені здається, що довкола така
темрява, що її вже ніяке світло не розжене.

– Розжене, Зоню, розжене. Тільки ще треба сил
докласти. А ти мусиш вірити. І дітей в тій вірі виховувати, бо
інакше...

Далі Василь не доказав. І Зоня хотіла вірити, що колись на
ратуші замає наш Український прапор – жовто-синій.

Після останнього арешту Василь повернувся зовсім
хворий. Незабаром і помер, ще зовсім молодим... Доки жива
була мати, Зоні було легше. Потім залишилася зовсім одна. Ні, не
одна, з двома дітьми. Все здолала. Все пережила. А коли
побачила, як замаяли жовто-сині прапори, заплакала і сказала:

– Тепер можна вмерти.
Старий, сивий, як голуб, Юхим заперечив:
– Ти що, Зоню! Тепер саме жити треба.
– Я вже не маю сили, – тихо мовила жінка. – Не маю
сили. Всю витратила.
– Е, Зоню, це на тебе не схоже. Що сказав би Василь?
Ну, не плач. Онуки дивляться. Хоча в таку хвилину і поплакати
не гріх.

Зміст

Замість передмови (сама про себе).....	3
Індус.....	5
Ганка.....	10
Горличка.....	20
Банальна історія.....	36
Тітка Ксенька.....	47
Кудлай.....	52
Скажи мені правду.....	54